

A Novel Approach to the Arrangement of Islamic Philosophical Problems According to the Model of the Four Intellectual Journeys and Its Extensive and Profound Impacts in Terms of Research and Education

Ebrahim Khani*

Abstract

Research Problem: This article does not aim to explain or justify the arrangement of topics in the book *al-Asfār al-Arba`a* or to force it into conformity with the logic of the four journeys; rather, through an independent study, after identifying the methodological considerations of the mode of the four journeys (*al-asfār al-arba`a*) and demonstrating its efficiency in the domain of rational cognition of phenomena, it endeavors to innovatively situate the principal topics of Islamic philosophy within this framework in a fresh manner. **Method:** Signification inquiry. **Findings:** In this redesign, we are not merely dealing with a formal change; rather, in numerous instances, important innovations in the presentation of philosophical issues arise in accordance with the logic of the Four Journeys. Such substantive changes encompass special attention to the duality of “the direction of the Truth” and “the direction of the creation,” along with pursuing its multiple implications in philosophical issues—including the issue of the primacy of existence (*asālat al-wujūd*)—drawing on the potential of the narrative of the Fall, the problem of evil, and the reality of the material world, as well as attention to social ontology and pursuing its multiple implications, and a clearer linkage between theoretical and practical philosophy. Furthermore, in this scheme, the journey-like order of topics makes the attractiveness, efficiency, and ease of transmitting philosophical teachings more feasible from an educational perspective. **Conclusion:** The model of the Four

* Assistant Professor, Department of Culture and Civilization, Imam Sadiq University, e.khani@isu.ac.ir

Date received: 03/10/2025, Date of acceptance: 11/03/2026

Journeys offers a novel and efficient framework for presenting philosophical issues that, in addition to its appeal and educational advantages, also leads, in terms of its content, to much greater development and actualization of the potentials of Islamic philosophy in analyzing ontological issues.

Keywords: The Four Journeys, *al-Asfār al-Arba‘a*, Mullā Ṣadrā, ontology, system of issues in Islamic philosophy, teaching philosophy.

Introduction

In an era when dozens of modern and postmodern philosophical schools, with their diverse attractions, influence not only elites but also public opinion, efforts to preserve and sustain the social life of the Islamic philosophical heritage require attention to modern demands. Among these, the structure and organization of philosophical issues sometimes necessitate changes, given the needs and requirements of the time. Moreover, regardless of such requirements, creativity in redesigning the system and format for presenting philosophical problems is itself one of the causes of growth and dynamism in Islamic philosophy; indeed, one of the foremost characteristics of the great Islamic philosophers is their innovation in precisely this area. In this context, Mullā Ṣadrā, in composing his most important philosophical work, proposed a completely innovative and interesting format, and inspired by the mystical model of the four journeys, spoke of the four intellectual journeys and the arrangement of philosophical topics within that framework. Yet in reality, this idea has not received sufficient attention—neither from Mullā Ṣadrā nor from his commentators. This is despite the fact that, in my doctoral dissertation and two other peer-reviewed articles, I have demonstrated in detail that the mystical model of the Four Journeys goes beyond a merely ascetic/sufi framework: it is a highly precise, clear, comprehensive, logical, efficient, and era-appropriate cognitive model, and exploiting its methodological potentials for understanding various phenomena can be highly fruitful.

However, before employing this pattern as a means of understanding other phenomena, it is fitting—in order to complete Mullā Ṣadrā’s idea—to actualize the capacities of this pattern by reconfiguring and reorganizing philosophical discussions. Accordingly, the main question of this article is to provide a methodical account of the significant formal and substantive transformations that occur when the model of the Four Journeys is taken seriously and efforts are made to maximize its use in the presentation and teaching of philosophical topics.

Materials and Methods

The method of this research is signification inquiry. This method, inspired by the article “Methodology of Signification Inquiry in Social and Human Sciences: Foundations, Definitions, Importance, Approaches, and Stages of Implementation” by Dr. Hassan Danaeifard, seeks to apply the fundamental concepts and theories of one discipline to research topics in other domains. Specifically, in this article, the mystical-spiritual implications of the Four Journeys model have been utilized to delineate and reconstruct the stages of philosophical thinking in Islamic philosophy.

Discussion and Results

The logic of the first journey consists of purifying and distilling the subject from all extraneous elements. With this consideration, if the subject of philosophy is “being qua being,” then the first journey must involve purifying the truth of existence from all extraneous elements. From this perspective, one can very attractively and innovatively locate major sections of the history of philosophical thought within the first journey.

In the second journey, the wayfarer, by passing through the veil of created determinations (*ta'ayyunāt-i khalqī*), becomes immersed in the direction of the Truth and the direction of creation. Accordingly, explaining the second journey in philosophy depends on understanding a duality known as the “the direction of truth and the direction of creation.” Unlike in mysticism, this duality has not received attention among the conventional philosophical dualities. Efforts to provide a philosophical explanation of it and to pursue its implications within the system of philosophical discussions can lead to profound transformations.

The third journey is the appointed time for returning to the abode of created multiplicities, but not a regressive return; rather, it is a return aimed at uniting the true direction and the created direction. Now, from the perspective of ontological issues as well, this stage is the turn for the ontological analysis of the manner of creation and the levels of origination.

According to the logic of the Four Journeys, after the wayfarer's knowledge is perfected in the previous three journeys, the time arrives for guiding and assisting others. By the same token, the fourth journey in ontology should be devoted to practical wisdom and the pursuit of the normative implications of theoretical wisdom in the domain of individual and social human action.

Conclusion

The article concludes by offering a novel system for the presentation and teaching of Islamic philosophical wisdom. In this redesign, we were not merely confronted with a single formal or superficial change; rather, in numerous places, significant innovations in the formulation of philosophical issues emerged in accordance with the logic of the Four Journeys. Special attention to the duality of “the direction of the Truth and the direction of creation” and the pursuit of its multiple implications in the formulation of philosophical issues—including the issue of the primacy of existence, drawing on the capacities of the narrative of the Fall in analyzing the arc of descent, the problem of evils, the nature of matter, as well as attention to social ontology and the pursuit of its numerous implications in examining the arc of ascent of creation, and a clearer linkage between theoretical and practical wisdom—were among these substantive changes.

Bibliography

- Ibn Torkeh, Sa'in al-Din. (1360 [1981]). *Tamhid al-Qawa'id*. Tehran: Ministry of Culture and Higher Education Publications. [in Arabic]
- Ibn Sina. (1404 AH). *Al-Ilahiyyat min al-Shifa'*. Qom: Ayatollah Mar'ashi Publications. [in Arabic]
- Ibn 'Arabi, Muhyi al-Din. (1994). *Al-Futuhāt al-Makkiyya*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath al-'Arabi. [in Arabic]
- Imam Khomeini. (1381 [2002]). *Taqrirat-e Falsafeh*, Vol. 3. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Persian]
- Akbari, Reza. (1384 [2005]). “A Critique and Review of the Philosophy Education System in Iranian Universities.” *Naqd va Nazar*, No. 37, pp. 321–327. [in Persian]
- Izutsu, Toshihiko. (1360 [1981]). *The Foundations of Sabzavari's Philosophy*. Tehran: McGill University Institute of Islamic Studies. [in Persian]
- Ashtiyani, Mehdi. (1390 [2011]). *Glosses on the Commentary of Sabzavari's Manzuma*. Qom: Allameh Ashtiyani Congress. [in Persian]
- Parsania, Hamid. (1389 [2010]). *Being and Descent*. Qom: Daftar-e Nashr-e Ma'aref. [in Persian]
- Parsania, Hamid. (1391 [2012]). *Social Worlds*. Qom: Ketab-e Farda Publications. [in Persian]
- Parsania, Hamid. (1395 [2016]). *Ethics and Mysticism*. Qom: Ketab-e Farda. [in Persian]
- Jami, 'Abd al-Rahman. (n.d.). *Three Treatises on Mysticism*. Tehran: Manouchehri Library. [in Arabic]
- Javadi Amoli, 'Abdollah. (1386 [2007]). *Rahiq-e Makhtum*. Qom: Esra Publishing Center. [in Persian]

173 Abstract

- Al-Jili, 'Abd al-Karim. (1418 AH). *Al-Insan al-Kamil fi Ma'rifat al-Awa'il wa al-Awakhir*. Beirut: Dar al-Kutub. [in Arabic]
- Hasanzadeh, Davoud. (1391 [2012]). *Analysis of the Four Journeys and Their Foundations in Islamic Mysticism* (MA thesis). Qom: Imam Khomeini Institute. [in Persian]
- Hasanzadeh, Rahim. (1393 [2014]). *An Analysis of God's Knowledge of His Essence: A Comparative Study of the Views of Mulla Sadra and Jili* (MA thesis). Tehran: Imam Sadeq University. [in Persian]
- Hasanzadeh Amoli, Hasan. (1378 [1999]). *Mumadd al-Himam fi Sharh Fusūs al-Hikam*. Tehran: Ministry of Islamic Guidance. [in Persian]
- Khani, Ebrahim. (1395 [2016]). *Transcendent Sociology: An Ontology of Social Lives Based on Islamic Philosophy and Mysticism*. Tehran: Imam Sadeq University. [in Persian]
- Khani, Ebrahim; Sadeqi, Majid; Emami Jom'eh, Mehdi. (1397a [2018]). "An Examination of the Logic of Mulla Sadra's Four Journeys and Its Application as a Comprehensive and Novel Model for Explaining the Stages of Rational Thought." *Kheradnameh-ye Sadra*, Spring 1397, No. 91. [in Persian]
- Khani, Ebrahim. (1397b [2018]). *Re-reading the Foundations and Structure of Ontological Problems in Transcendent Philosophy Based on the Logic of the Mystical Four Journeys According to Qaysari's Interpretation* (PhD dissertation). Isfahan: University of Isfahan. [in Persian]
- Khani, Ebrahim. (1400 [2021]). *Companion of Husayn: A New Analysis of Ashura Rituals Based on the Model of the Four Journeys*. Tehran: Nashr-e Ma'aref. [in Persian]
- Khani, Ebrahim. (1401 [2022]). "A New Demonstration of the Primacy of Society Based on the Rule of Mystical Annihilation in Allameh Tabataba'i's Thought." *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers (University of Tehran)*, Spring 1401, No. 24. [in Persian]
- Khani, Ebrahim. (1402a [2023]). "The Ontology of Social Lives: A Missing Link in the System of Islamic Philosophical Discussions." *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers (University of Tehran)*, Autumn 1402, No. 30. [in Persian]
- Khani, Ebrahim. (1402b [2023]). "From Sadrian Psychology to Sadrian Social Philosophy: On the Necessity and Advantages of Using the Model of Philosophical Anthropology for Laying the Groundwork of Islamic Social Science." *Journal of Fundamental Research in the Humanities*, Summer 1402, No. 31. [in Persian]
- Khani, Ebrahim. (1402c [2023]). "A Critical Account of the Problem of the Primacy of Existence and Its New Placement within the System of Philosophical Principles." *Journal of Philosophical Teachings (Razavi University)*, Autumn 1402, No. 33. [in Persian]
- Khani, Ebrahim. (1402d [2023]). "Re-reading the Foundations and Implications of 'Social Mysticism' Based on the Logic of the Mystical Four Journeys." *Islam and Social Sciences*, Spring–Summer 1402, No. 29. [in Persian]

- Khani, Ebrahim. (1402l [2023]). "From Semantics to the Ontology of Civilization Based on the Anthropological Model of Islamic Philosophy." *Journal of Interdisciplinary Civilizational Studies of the Islamic Revolution*, Summer 1402, No. 6. [in Persian]
- Khani, Ebrahim. (1404a [2025]). "A New Explanation of the Types of Rational Action Based on the Model of the Four Journeys and Its Application in the Philosophy of Social Sciences." *Journal of Social Theories of Muslim Thinkers (University of Tehran)*, Spring 1404, No. 36. [in Persian]
- Khani, Ebrahim. (1404b [2025]). "A New and Critical Account of the Reality of Matter in Philosophical Discussions Based on the Inner Interpretation of the Descent of Adam from the Perspective of Allameh Tabataba'i." *Biannual Journal of Religious Anthropology*. [in Persian]
- Khani, Ebrahim. (1404c [2025]). "A Critical Interpretation of the Subject–Object Dualism in Kant's Philosophy Based on the Duality of Inner and Outer Worlds in the Narrative of Descent from a Philosophical-Exegetical Perspective of Allameh Tabataba'i." *Journal of Comparative Philosophy*, Vol. 2, No. 2, Summer 1404. [in Persian]
- Khani, Ebrahim. (1404d [2025]). "A New Reading of the Nature and Rationale of the 'Validity of Obligation' in the Theory of I'tibariyyat Based on Islamic Philosophy and Mysticism." *Journal of Islamic Philosophy*. [in Persian]
- Khani, Ebrahim. (n.d.). "An Ontological Analysis of the Arba'in of the Islamic Revolution and Entry into the Second Phase Based on Sadrian Philosophy." In *The Revolutionary System: Proceedings of the Conference on the Second Phase of the Islamic Revolution*, Vol. 1. [in Persian]
- Khani, Ebrahim; Khani, Mohammadreza. (1399 [2020]). "A Comparison of the Division of the Realms of Being from the Perspectives of Allameh Tabataba'i and Islamic Mysticism." *Ayeneh-ye Ma'refat*, Spring 1399, No. 62, pp. 1–20. [in Persian]
- Khani, Ebrahim; Rahighi, Hasan-Ali. (1394 [2015]). "Explaining the Ontological Structure of Mahdavi Civilization Based on the Soul–Body Relation from the Perspective of Islamic Philosophy and Mysticism." *Mashreq-e Maw'ud*, Summer, No. 34, pp. 83–100. [in Persian]
- Khomeini, Ruhollah. (1376 [1997]). *Misbah al-Hidaya ila al-Khilafa wa al-Wilaya*. Tehran: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in Arabic]
- Danaei-Fard, Hasan. (1395 [2016]). "Methodology of Signification Studies in the Social and Human Sciences: Foundations, Definitions, Importance, Approaches, and Stages of Implementation." *Hawza wa Daneshgah*, No. 86, pp. 39–71. [in Persian]
- Rafi'i Qazvini, Seyyed Abolhasan. (1386 [2007]). *Collected Philosophical Treatises and Articles*. Tehran: Institute of Philosophy of Iran. [in Persian]
- Searle, John R. (1395 [2016]). *The Construction of Social Reality*. Trans. Meysam Mohammad-Amini. Tehran: Nashr-e Now. [in Persian]
- Suhrawardi, Shaykh Shahab al-Din. (1396 AH). *Collected Works*. Tehran: Iranian Association of Philosophy Publications. [in Arabic]

175 Abstract

- Sheikh-Rezaei, Hossein. (1388 [2009]). "Thinking Here and There: An Analytical Comparison of Philosophy Education Systems in Iran and the West." *Kheradnameh-ye Hamshahri*, No. 33, pp. 82–84. [in Persian]
- Saliba, Jamil. (1366 [1987]). *Philosophical Dictionary*. Tehran: Hekmat Publications. [in Persian]
- Tabataba'i, Seyyed Mohammad-Hossein. (1390 AH). *Al-Mizan*. Qom: Jame'eh-ye Modarresin. [in Arabic]
- Tabataba'i, Seyyed Mohammad-Hossein. (1387 [2008]). *The Principles of Philosophy and the Method of Realism*. Qom: Bustan-e Ketab. [in Persian]
- Tabataba'i, Seyyed Mohammad-Hossein. (1404 AH). *Nihayat al-Hikma*. Qom: Islamic Publishing Institute affiliated with the Society of Seminary Teachers of Qom. [in Arabic]
- Tabataba'i, Seyyed Mohammad-Hossein. (1428a AH). "Al-Insan fi al-Dunya." In: Rabi'i, Sabah & Asadi, Ali (eds.), *Al-Insan wa al-'Aqida*. Qom: Baqiyat, pp. 43–58. [in Arabic]
- Tabataba'i, Seyyed Mohammad-Hossein. (1428b AH). *Risalat al-Wasa'it*. In: Rabi'i, Sabah (ed.), *Collected Treatises of Allameh Tabataba'i*. Qom: Baqiyat. [in Arabic]
- 'Abbudiyyat, 'Abd al-Rasul. (1393 [2014]). *Sadrian Philosophy According to Allameh Tabataba'i*. Qom: Imam Khomeini Educational Institute. [in Persian]
- 'Abbudiyyat, 'Abd al-Rasul. (1385 [2006]). *An Introduction to the System of Sadrian Philosophy*. Tehran: SAMT. [in Persian]
- Fanari, Mohammad-Hamzeh. (1374 [1995]). *Misbah al-Uns*. Tehran: Mawla Publications. [in Arabic]
- Fayazi, Gholamreza. (1388 [2009]). *Being and Quiddity in the Sadrian School*. Qom: Research Institute of Hawza and University. [in Persian]
- Qomsha'i, Aqa Mohammadreza. (1378 [1999]). *Collected Works of Hakim Sohba*. Isfahan: Research Center. [in Persian]
- Qunawi, Sadr al-Din. (1381 [2002]). *I'jaz al-Bayan fi Tafsir Umm al-Qur'an*. Qom: Islamic Propagation Office Publications. [in Arabic]
- Qaysari, Davoud. (1377 [1998]). *Treatises of Qaysari*. Tehran: Iranian Association of Philosophy Publications. [in Arabic]
- Qaysari, Davoud. (1425 AH). *Sharh al-Qaysari 'ala Ta'iyya Ibn al-Farid*. Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyya. [in Arabic]
- Kashani, 'Abd al-Razzaq. (1370 [1991]). *Commentary on Fusūs al-Hikam*. Qom: Bidar Publications. [in Arabic]
- Majlesi, Mohammad-Baqer. (1404 AH). *Bihar al-Anwar*. Beirut: Al-Wafa' Institute. [in Arabic]
- Mesbah-Yazdi, Mohammad-Taqi. (1380 [2001]). *Commentary on the Four Journeys*. Qom: Imam Khomeini Institute. [in Persian]
- Motahhari, Morteza. (1384 [2005]). *Collected Works of Martyr Motahhari*. Tehran: Sadra. [in Persian]

- Mulla Sadra. (1981). *Al-Hikma al-Muta'aliya fi al-Asfar al-'Aqliyya al-Arba'a*. Beirut: Dar Ihya' al-Turath. [in Arabic]
- Mulla Sadra. (1354 [1975]). *Al-Mabda' wa al-Ma'ad*. Tehran: Iranian Association of Philosophy. [in Arabic]
- Mulla Sadra. (1360 [1981]). *Al-Shawahid al-Rububiyya fi al-Manahij al-Sulukiyya*. Mashhad: University Publishing Center. [in Arabic]
- Mulla Sadra. (n.d.). *Al-Hikma al-Muta'aliya fi al-Asfar al-'Aqliyya al-Arba'a*. Qom: Al-Mustafawi Library. [in Arabic]
- Mansouri, Abbas-Ali. (1399 [2020]). "A Pathology of *Bidayat al-Hikma* as a Text for Teaching Philosophy." *Journal of Research and Writing of University Textbooks*, No. 46, pp. 50–74. [in Persian]
- Yazdanpanah, Seyyed Yadollah. (1388 [2009]). *Foundations and Principles of Theoretical Mysticism*. Qom: Imam Khomeini Institute. [in Persian]

ارائه سبکی نوین در چینش مباحث حکمت اسلامی طبق الگوی اسفار اربعه و تاثیرات وسیع و عمیق آن به لحاظ پژوهشی و آموزشی

ابراهیم خانی*

چکیده

مسئله پژوهش: این مقاله درصدد توضیح یا توجیه چینش مطالب کتاب اسفار اربعه و تلاش برای تطبیق آن با منطق اسفار اربعه نیست؛ بلکه در پژوهشی مستقل پس از شناسایی ملاحظات روشی الگوی اسفار اربعه و اثبات کارآمدی آن در حوزه شناخت عقلی پدیده‌ها، تلاش نموده‌ام مباحث حکمت اسلامی را در این الگو به نحوه بدیعی جایابی نماید. روش: دلالت پژوهی. یافته‌ها: در این بازطراحی تنها با یک تغییر صوری مواجه نیستیم بلکه در مواضع فراوانی به اقتضای منطق اسفار اربعه نوآوری‌های مهمی در طرح مسائل فلسفی پدید می‌آید. توجه ویژه به دوگان «جهت حقی و جهت خلقی» و پیگیری لوازم متعدد آن در طرح مسائل فلسفی از جمله مسئله اصالت وجود، بهره‌بردن از ظرفیت‌های ماجرای هبوط، مسئله شرور و حقیقت عالم ماده و همچنین توجه به هستی‌شناسی اجتماعی و پیگیری لوازم متعدد آن و پیوند شفاف‌تر مباحث حکمت نظری و عملی از جمله این تغییرات محتوایی بود. بعلاوه در این طرح، نظم سفرگونه مباحث جذابیت، کارآمدی و سهولت انتقال معارف حکمی را به لحاظ آموزشی فراهم‌تر نموده‌است. نتیجه: الگوی اسفار اربعه طرحی نوین و کارآمد برای طرح مسائل حکمی است که علاوه بر جذابیت و مزیت‌های آموزشی، به لحاظ محتوایی نیز منجر به رشد و فعلیت بسیار بیشتر ظرفیت‌های حکمت اسلامی در تحلیل مسائل هستی‌شناختی می‌شود.

کلیدواژه‌ها: اسفار اربعه، ملاصدرا، وجودشناسی، نظام مسائل حکمت اسلامی، آموزش فلسفه.

* استادیار گروه فرهنگ و تمدن، دانشگاه امام صادق ع، تهران، ایران، e.khani@isu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۲۰

۱. مقدمه و طرح مسئله

در زمانه‌ای که ده‌ها مکتب فلسفی مدرن و پست مدرن با جذابیت‌هایی متنوع نه تنها نخبگان بلکه افکار عمومی را از خود متأثر می‌کنند؛ تلاش برای حفظ و استمرار حیات اجتماعی میراث حکمت اسلامی نیازمند توجه به اقتضائات نوینی است. از جمله ساختار و نظام طرح مسائل حکمی وابسته به نیازها و اقتضائات زمانه گاه نیازمند تغییراتی است؛ چنانچه علامه طباطبایی در مواجهه با موج مارکسیسم در اوایل سده گذشته در کتاب اثرگذار اصول فلسفه رئالیسم ناظر به چالش‌های معرفت‌شناختی عصر جدید چینش و ساختار نوینی را برای ارائه مباحث حکمی طراحی می‌کردند.

این در حالی است که معمولاً دغدغه بجا برای صیانت از میراث عظیم حکمی و سبک متن‌محور حوزه‌های علمیه- که در جای خود بسیار ضروری است- گاه باعث می‌شود در میان شرح آثار کلاسیک بزرگان حکمت، تلاش خلاقانه برای ارائه سبک‌های نوین در ارائه و آموزش حکمت مورد کم‌توجهی قرار گیرد و این خلاء در زمانه‌ای که فلسفه‌های مدرن با ده‌ها چهره و قالب خود را عرضه می‌کنند؛ عرصه را بیش از پیش برای ارائه حکمت اسلامی تنگ و محدود به مخاطبانی سنتی و خاص می‌کند.

بعلاوه فارغ از اقتضائات زمانه، خلاقیت در بازطراحی نظام و قالب طرح مسائل حکمی خود یکی از علل رشد و پویایی حکمت اسلامی است و اساساً یکی از اصلی‌ترین ویژگی‌های بزرگان حکمت، نوآوری آنها در همین زمینه است. فارابی، ابن‌سینا، شیخ‌اشراق، ملاصدرا و علامه طباطبایی فراتر از شرح و بسط متون گذشتگان همواره قالب‌ها، چینش‌ها و نظامات نوینی برای ارائه مسائل حکمی عرضه کرده‌اند و بخشی از عظمت آنها به‌خاطر همین جسارتی است که در عین پاسداشت و شرح عمیق آثار گذشتگان، در آنها متوقف نشده‌اند و مسیرهای جدیدی را به لحاظ صوری و محتوایی برای طرح مسائل حکمی گشوده‌اند.

در این میان جناب ملاصدرا در نگارش مهمترین اثر فلسفی خویش قالبی کاملاً نوآورانه و جالب‌توجه را پیشنهاد می‌کند و با الهام از الگوی عرفانی اسفاراربعه سخن از سفرهای چهارگانه عقلی و چینش مباحث حکمی در قالب آن می‌زد؛ اما واقعیت اینست که این ایده نه توسط ملاصدرا و نه توسط شارحان او به اندازه کافی مورد توجه قرار نمی‌گیرد و عملاً جز در مقدمه کتاب که ملاصدرا و به تبع او شارحان به نحوه تطابق مباحث حکمی با منطق این‌الگو اندکی می‌پردازند (ملاصدرا، ۱۹۸۱، ج ۱: ۱۳؛ قمشه‌ای، ۱۳۷۸: ۲۰۹-۲۱۱)؛

ارائه سبکی نوین در چیش مباحث حکمت اسلامی ... (ابراهیم خانی) ۱۷۹

رفیعی قزوینی، ۱۳۸۶: ۹۰؛ جوادی آملی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۸۷-۹۱) در ادامه این اثر خبری از توجه تفصیلی به این روش نیست؛ بلکه بعضاً تعارضات چشمگیری نیز میان چیش مطالب کتاب با منطق اسفاراربعه مشاهده می‌شود. چنانچه طرح هستی‌شناسی مقولات در سفر دوم و الهیات بمعنی‌الاصح در سفر سوم از این کتاب با منطق این‌الگو سازگار نیست. (خانی، ۱۳۹۷: ۱۰) این بی‌توجهی در حدی است که حتی برخی شارحان این نامگذاری را صرفاً یک نامگذاری استحسانی و ذوقی قلمداد کرده‌اند. (ملاصدرا، بی‌تا، ج ۱: ۱۸، مقدمه مرحوم مظفر؛ مصباح‌یزدی، ۱۳۸۰: ۷۲)

این در حالی است که نگارنده در رساله دکتری و دو مقاله علمی‌پژوهشی دیگر به تفصیل اثبات نموده که الگوی اسفاراربعه عرفانی فراتر از یک الگوی صرفاً سلوکی، یک الگوی شناختی بسیار دقیق، شفاف، جامع، منطقی، کارآمد و متناسب با نیازهای زمانه است و بهره‌برداری از ظرفیت‌های روشی آن در شناخت پدیده‌های مختلف می‌تواند بسیار راهگشا باشد. (خانی، ۱۳۹۷ الف: ۵۵-۷۴؛ ۱۳۹۷ ب: ۱۴۰۴ الف: ۲۷-۴۱) چنانچه در یکی از این مقالات امکان و مزیت استفاده از این‌الگو در فلسفه علوم اجتماعی و تفسیر انتقادی انواع مکاتب علوم اجتماعی مورد بحث قرار گرفته (خانی، ۱۴۰۴ الف: ۲۷-۴۱)؛ در کتابی دیگر نیز با اتکاء بر این روش، پدیده اجتماعی مناسک عاشورایی مورد تبیین و تفسیر قرار گرفته (خانی، ۱۴۰۰)؛ همچنین در مقاله‌ای دیگر ظرفیت‌های تمدنی این‌الگو در تشریح عرفان اجتماعی تجلی یافته در انقلاب اسلامی تشریح شده است. (خانی، ۱۴۰۲ د)

اما پیش از اینکه از این‌الگو در مقام شناخت سایر پدیده‌ها استفاده کنیم شایسته است تا در تکمیل ایده جناب ملاصدرا، ظرفیت‌های این‌الگو را در بازچینش مباحث حکمی فعلیت بخشیم. نگارنده ابتدا در رساله دکتری (خانی، ۱۳۹۷) و سپس در مقام تدریس فلسفه و عرفان اسلامی بالاصح برای مخاطبان علوم اجتماعی^۱، به نحو تفصیلی از این‌الگو استفاده کرده و به مرور با فعلیت یافتن ظرفیت‌های آن، متوجه تاثیرات وسیع و عمیق این‌الگو در طرح مباحث حکمی گردید و حال مسئله اصلی این مقاله ارائه گزارشی روشمند از تحولات صوری و محتوایی مهمی است که با جدی گرفتن الگوی اسفاراربعه و تلاش برای استفاده حداکثری از آن در طرح و آموزش مباحث حکمی رخ می‌دهد.

بر این اساس ما درصدد توضیح یا توجیه چیش مطالب کتاب اسفاراربعه و تلاش برای تطبیق آن با منطق اسفاراربعه نیستیم؛ بلکه در پژوهشی مستقل پس از شناسایی ملاحظات

روشی الگوی اسفاراربعه تلاش نموده‌ایم با اتکاء بر روش دلالت‌پژوهی (دانایی‌فرد، ۱۳۹۵: ۳۹-۷۱) مباحث حکمی را در این الگو جایابی نماییم.

این جایابی در مقام پژوهش و تدریس، بارها بازبینی و ارتقاء یافته و طبق تجربه، موفقیت چشمگیری در انتقال مطالب حکمی به نسل جدید و بالاخص اهالی علوم اجتماعی داشته و امیدواریم مورد توجه اهالی حکمت اسلامی قرار گیرد. یکی از وجوه موفقیت این الگو برخلاف الگوهای مرسوم، اشراف مخاطب بر سیر طرح مباحث فلسفی و وجه تقدم و تاخر آنهاست. در واقع در این سیر به جای جایابی موضوع محور مباحث فلسفی در ذیل عناوینی مانند وحدت و کثرت، علیت، مقولات، علم، اقسام فاعلیت و ... طرح و چینش قواعد حکمی به مناسبت اقتضایی است که هر یک از اسفاراربعه اندیشه در مراحل شناخت حقیقت وجود ایجاب می‌کند و از این جهت موضوعات در یک اتصال داستان‌وار و جذاب اما دقیق طرح می‌شوند و مخاطب حقیقتاً خود را در اثنای یک سفر فکری در شناخت هستی احساس می‌کند.

البته تذکر این نکته ضروری است که طرح این الگوی نوین هرگز به معنای نفی الگوها و سیر کلاسیک طرح مسائل حکمی نیست و این الگو پیشنهاد جایگزینی با آنها را ندارد؛ بلکه هر یک از این الگوها مزیت‌های نسبی خود را دارند و هیچ یک جای دیگری و مزیت‌های آن را نمی‌تواند پر کند.

حال این مقاله درصدد ارائه گزارشی مختصر از این تجربه و تحولاتی است که به لحاظ صوری و محتوایی بر اساس آن رخ می‌دهد. به این منظور در ادامه ابتدا به صورت خلاصه به پیشینه منطق اسفاراربعه عرفانی و سپس نحوه تسری این الگو به حوزه شناخت عقلی می‌پردازیم و پس از آن نحوه طرح و پردازش انواع مسائل و سرفصل‌های فلسفی را در قالب این الگو مورد بررسی قرار می‌دهیم. چنانچه در اثنای بحث روشن خواهد شد حاصل این کار تنها یک بازچینی صوری و قالبی از محتوای حکمت اسلامی نیست و برای این بازچینش جدید بعضاً نیازمند تصرفات محتوایی جدیدی بودیم که به نظر می‌رسد می‌تواند منجر به ارتقاء و حتی گاه جهش برخی مباحث حکمی شود. البته این مقاله مجال شرح تفصیلی این نوآوری‌های محتوایی را ندارد اما ضمن اشاره اجمالی به محتوای برخی از نوآوری‌ها، با ارجاع به مقالات دیگری که نگارنده به تشریح آنها پرداخته، تلاش شده نسبت مجموعه آثار نگارنده با این طرح کلان روشن گردد.

۲. پیشینه تحقیق

مسئله این مقاله با طرح ضرورت ارائه الگوهای نوین در چینش و آموزش فلسفه اسلامی آغاز شد و در این زمینه یعنی آسیب‌شناسی آموزش فلسفه اسلامی در دوره معاصر مقالات نسبتاً زیادی نگاشته شده است. مثلاً عباسعلی منصور (۱۳۹۹) در مقاله‌ای ضمن نقد کتاب *بداية الحکمه* به عنوان کتاب آموزش فلسفه در مقطع کارشناسی دانشگاه انواع شاخص‌های یک متن آموزشی ایده‌آل را مورد بررسی قرار می‌دهد؛ رضا اکبری (۱۳۸۴) در مقاله‌ای دیگر به نقد و بررسی نظام آموزش فلسفه در دانشگاه‌های ایران می‌پردازد؛ حسین شیخ‌رضایی (۱۳۸۸) به مقایسه تحلیلی نظام آموزش فلسفه بین ایران و غرب می‌پردازد. در این زمینه همایشی نیز در سال ۱۳۸۵ با موضوع بررسی انتقادی متون حوزه‌های فلسفه و عرفان اسلامی نیز توسط پژوهشگاه فرهنگ و علوم انسانی برگزار شده است. تبعاً گزارش انواع نقائص و کمبودهایی که این پژوهش‌ها برای نظام آموزش فلسفه در ایران قائل هستند و نقد و بررسی آنها خارج از مجال این مقاله است. اما تأکید بر پویا نبودن، مسئله‌محور نبودن، عدم معاصریت، مغلق و دشوار بودن و عدم ایجاد انگیزه کافی در مخاطب از جمله ایرادات مشترک این مقالات به نظامات و متون رائج آموزش فلسفه است. اما وجه تمایز این مقاله با مقالات مذکور اینست که به جای رویکرد سلبی و بررسی نواقص، درصدد ارائه یک الگوی کاملاً ایجابی در بازچینش مباحث حکمی است؛ به گونه‌ای که اولاً خود این الگو ریشه در سنت حکمی ما داشته باشد و با رویکرد روشنفکرانه و غرب‌زده به نقد فلسفه اسلامی نپرداخته باشد و ثانياً از نواقص آموزشی مطرح شده تا حد زیادی مبرا باشد.

بعلاوه همان طور که در مقدمه بیان شد استفاده از الگوی اسفار اربعه در طرح و چینش مباحث حکمی تنها در حد یک ایده در مقدمه کتاب اسفار ملاصدرا مورد اشاره او و شارحانش قرار گرفته و هیچگاه به اندازه کافی جدی گرفته نشده است و از این جهت محتوای مقاله در بازچینش مباحث حکمی بر اساس منطق اسفار اربعه کاملاً بکر و بدون سابقه است و به جز رساله دکتری نگارنده (خانی، ۱۳۹۷) پژوهش دیگری تفصیلاً به این موضوع نپرداخته است. البته این مقاله متخذ از آن رساله نیست و بر اساس تجربه عملی و تدریجی آموزش فلسفه طبق این الگو تنظیم شده است.

۳. معنا و پیشینهٔ اسفار اربعه

هدف از سلوک عرفانی ملاقات و شناخت شهودی حق تعالی است و عارفان در طول تاریخ به حسب تجربیات عملی و دقت‌های نظری به تشریح مقاطع و مراحل این سلوک الهی پرداخته‌اند و برای آن مراحل و الگوهای متعددی ارائه نموده‌اند. (حسن‌زاده‌آملی، ۱۳۹۱: ۵۰؛ پارس‌نیا، ۱۳۹۵: ۱۳۵-۲۱۷) در این میان یکی از جامع‌ترین الگوهایی که با انباشت تجربه عملی و نظری عارفان مورد توجه ویژه قرار گرفت الگوی اسفار اربعه است. (حسن‌زاده، ۱۳۹۱: ۲۳۰؛ ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۱: ۱۳؛ امام‌خمینی، ۱۳۷۶: ۸۸؛ جوادی‌آملی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۸۳-۱۰۱) برای بررسی تفصیلی پیشینه تکوین این الگو می‌توان به رساله جامعی که در این زمینه نگاشته شده مراجعه نمود. (حسن‌زاده، ۱۳۹۱) اما در این فرع تلاش می‌شود معنا و نقش هر یک از این سفرهای چهارگانه در سلوک عارفان تشریح شود تا در مرحله بعدی بتوان نحوه تسری این الگو در حوزه معرفت‌شناسی را به نحو عام پیگیری نمود.

مشهورترین قرائت از معنای اسفار اربعه قرائت قیصری است که مورد توجه ملاصدرا در کتاب اصلی فلسفی او یعنی اسفار اربعه است. (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۱: ۱۳) طبق این قرائت، مقاطع چهارگانه سفر عرفانی به طور خلاصه با عناوین «سفر من الخلق الی الحق»، «سفر فی الحق مع الحق»، «سفر من الحق الی الخلق مع الحق» و «سفر فی الخلق مع الحق» نامگذاری شده‌اند. (قیصری، ۱۴۲۵ق: ۵۵)

توضیح اجمالی این مراحل چهارگانه بدین ترتیب است که سالک در پیمودن مراحل سلوک ابتدا و در سفر اول تلاش می‌نماید تا با گذر از کثرات و قطع تعلق از آنها به درک حضوری و شهودی وحدت و لقاء حق تعالی باریابد. در این سفر سالک حجاب‌های ظلمانی عالم ماده و حجاب‌های نورانی عوالم مثالی و عقلی را کنار می‌زند تا در پایان این سفر در آستانه درک اسماء الهی قرار گیرد. (قیصری، ۱۳۷۷: ۲۸-۳۱؛ قمشه‌ای، ۱۳۷۸: ۲۰۹) پس از طی این سفر، سالک در سفر دوم بدون آنکه درگیر حجب عوالم خلقی باشد بی‌واسطه غرق در تجلیات اسمائی حق تعالی می‌گردد. به بیان دیگر او در این سفر به درک خالصی از جهت حقی عالم و ظهورات اسمائی حق بدون آنکه متعین به تقدیرات خلقی باشد می‌رسد. (قیصری، ۱۳۷۷: ۳۱-۳۲؛ قمشه‌ای، ۱۳۷۸: ۲۱۰) پس از آن در سفر سوم سلوک، سالک با توشه‌ای که از لقاء مقام وحدت و لوازم آن به همراه دارد بار دیگر به عالم کثرات خلقی رجوع می‌نماید اما این بار بر خلاف ادراک عمومی انسان‌هایی که چنین سلوکی نداشته‌اند، در عین درک کثرات، حضور و سریان وحدت در آنها و تقوّم کثرات به

ارائه سبکی نوین در چیش مباحث حکمت اسلامی ... (ابراهیم خانی) ۱۸۳

وحدت را به نحو عینی و آشکار در تمامی مراحل خلقت مشاهده می‌کند و به مقام جمع میان وحدت و کثرت در شهود عرفانی نائل می‌شود. (قمشه‌ای، ۱۳۷۸: ۲۱۱) آنگاه سالکی که با تکمیل این سه سفر در شناخت توحیدی عالم کامل شده این آمادگی را به دست می‌آورد تا در سفر چهارم به دست‌گیری و هدایت سایر خلایق به طور تشریحی و تکوینی نائل آید و آنان را نیز از موطن غلبه کثرت به مقام لقاء وحدت حق تعالی راهنمایی و راهبری نماید. (حسن‌زاده‌آملی، ۱۳۷۸، ۲۶۱)

به دلیل کثرت مباحث پیش رو از توضیح تفصیلی‌تر مراحل اسفار اربعه خودداری می‌کنیم اما دقت در بیان ارائه شده برای فهم کلیت معنای این چهار سفر و روشن شدن علت تقدم و تاخر این سفرها کفایت می‌کند.

۴. اثبات مطابقت عام مراحل اندیشه با منطق اسفار اربعه عرفانی

مسیر اندیشه انسان در شناخت هر پدیده مراحل را طی می‌نماید که با منطق اسفار اربعه بسیار همخوان است. در مسیر شناخت هر پدیده‌ای ابتدا باید تلاش کرد تا موضوع را از زوائد، اغیار و ناخالصی پیراست چرا که این اغیار و زوائد می‌توانند در شناخت آن پدیده مداخله کنند و حجاب آثار آن پدیده و یا منجر به اتصاف آثاری غیر اصیل به آن شوند. به بیان فلسفی از آنجا که در عالم ماده حقیقت خالصی وجود ندارد و همه امور به صورت مشوب و معجون مورد ادراک اولیه انسان قرار می‌گیرند در موارد کثیری حمل محمول بر موضوع واسطه در عروض دارد (صلیبا، ۱۳۶۶: ۷۰۸) و محمول صفت حقیقی خود موضوع نیست و لذا اولین گام برای شناخت صحیح یک پدیده، خالص‌سازی و جداسازی زوائد از آنست. پیمودن این گام در روش‌های تجربی امری رائج است. مثلاً در آزمایشگاه‌ها همواره تلاش می‌شود تا در حد مقدر موضوع مورد آزمایش را از سایر عوامل خارجی تفکیک و ایزوله نمایند تا مطمئن شوند نتیجه آزمایش متاثر از هیچ عامل خارجی نیست. به همین وزن در علوم فلسفی، تفسیری، اصولی و علوم اجتماعی‌مدرن نیز تدقیق در تصور صحیح موضوع و پیراستن آن از امور عرضی یکی از مهمترین مقدمات برای جلوگیری از انواع مغالطات و خطاهای اندیشه محسوب می‌شود.

توجه به این گام نخست از اندیشه مشابهت تام آن با مرحله نخست از اسفار اربعه سلوکی را روشن می‌کند. زیرا همان‌طور که سالک در سفر اول از کثرت به وحدت سفر می‌نماید و تلاش می‌نماید تا با خرق انواع حجب ظلمانی و نورانی عوالم خلقی به درک

بی‌پرده انوار تجلیات اسمائی حق تعالی نائل آید؛ اندیشمند نیز در گام نخست تفکر، از درک مشوب و همراه با عوارض موضوع به سمت درک خالص و وحدانی از موضوع حرکت می‌کند.

در صورت موفقیت کامل یا نسبی در پیمودن سفر اول زمان آن فرا می‌رسد که متفکر موضوع را که اینک پیراسته از ضنائم است مورد توجه کامل قرار دهد و ذاتیات و لوازم ذاتی آن را شناسایی نماید. مثلاً در فرآیند شناخت تجربی حقیقت آب پس از آنکه آب را با تقطیر تا حد مقدور از زوائد خالص نمودند به بررسی ویژگی‌های اصیل و بی‌واسطه آب می‌پردازند و یا در مکاتب مختلف انسان‌شناسی پس از آنکه اندیشمند به طرق مختلف تجربی، فلسفی و شهودی تلاش می‌کند از اغیار و زوائد وجود انسان گذر کند تلاش می‌کند ذاتیات و فطریات وجود انسان را شناسایی کند. روشن است که این مرحله از مراحل اندیشه نیز مشابهت تامی با سفر دوم از اسفار اربعه عرفانی دارد. زیرا در سفر دوم سالک پس از آنکه از تمامی اغیار خلقی گذر نمود وارد مرحله شناخت اسماء و تجلیات حق تعالی پیش از تقدیرات خلقی آن می‌شود.

با تکمیل سفر دوم اندیشه، متفکر با احاطه‌ای که به حقیقت موضوع مورد نظر و اوصاف ذاتی آن یافته می‌تواند بار دیگر به موطن کثرت حاصل از افزوده شدن اغیار برگردد و این بار ویژگی‌های جدید موضوع را که با افزوده شدن هر یک از زوائد پدیدار می‌شود شناسایی کند. مثلاً با افزودن انواع ناخالصی‌ها به آب بررسی نمود که چه تفاوت‌هایی در اوصاف و ویژگی‌های آب پدید می‌آید و یا پس از آنکه ویژگی‌های ذاتی و فطری انسان در هر مکتب انسان‌شناسی روشن گردید تلاش می‌شود تا در مرحله سوم روشن کنند افزوده شدن هر یک از عوارض تاریخی، جغرافیایی، اجتماعی و تربیتی چگونه منجر به ظهور رفتارها و ویژگی‌های مختلف انسان‌ها در اقصی نقاط جهان می‌شود. ویژگی و مزیت این شناخت آنست که در آن میان اوصاف ذاتی و عرضی موضوع خلط نمی‌شود و هر کدام در جای خود با دقت شناسایی می‌شود. توجه به این گام سوم مشابهت تام آن با مرحله سوم از سلوک عرفانی را مشخص نمود زیرا در سفر سوم سلوکی نیز سالک بار دیگر به موطن کثرات بر می‌گردد تا این بار نحوه ظهور نور حق تعالی را در متن هر تعیین خلقی مشاهده کند و میان وحدت و کثرت، خلوت و جلوت و فناء و بقاء جمع نماید؛ چنانچه متفکر نیز در سفر سوم اندیشه میان درک اوصاف ذاتی و وحدانی موضوع و اوصاف عرضی و متکثر آن به نحو سالم و منسجم جمع می‌کند.

پس از طی مراحل سه گانه، متفکر با شناخت جمیع اوصاف ذاتی و عرضی موضوع، حال این صلاحیت را دارد تا از این موضوع در راستای اهداف عملی بهره‌گیری نماید. مثلاً در ساخت رادیاتور یا دیگ بخار برای افزایش یا کاهش دمای آب می‌تواند راهنمایی سازنده داشته باشد. چنانچه با پیمودن سفر سوم انسان شناسی می‌توان در مرحله چهارم در مقام تجویز و انواع نظام‌سازی‌های فردی و اجتماعی به صورت روشمند وارد عمل شد. مشابهت تام‌گام چهارم اندیشه نیز با مرحله چهارم از اسفاراربعه با اندک تاملی روشن می‌شود زیرا سالک نیز پس از طی سه سفر نخست و شناخت تام حقیقت در سفر چهارم سلوک عهده‌دار دستگیری و هدایت دیگران می‌شود.

نگارنده در دو مقاله دیگر با تفصیل بیشتری وجوه مشابهت مراحل اندیشه با مراحل اسفاراربعه را مورد بررسی قرار داده: (خانی، ۱۳۹۷: ۵۵-۷۴؛ الف: ۲۷-۴۱) از جمله با بررسی دقیق و نوینی از انواع کنش‌های عقلی در فرآیند شناخت، نحوه مطابقت کنش «عقل تحلیلی» با سفر اول و کنش «عقل ذات‌یاب» با سفر دوم و کنش «عقل کلی‌یاب و توصیفی» با سفر سوم و کنش «عقل ترکیبی» با سفر چهارم را تفصیلاً مورد بررسی قرار داده تا روشن شود این مطابقت صرفاً یک مشابهت تمثیلی و ذوقی نیست و حقیقتاً مکانیزم طبیعی اندیشه و کنش‌های عقلی مطابق با منطق اسفاراربعه است. (خانی، ۱۴۰۴: الف: ۲۹-۳۶) لیکن به دلیل حجم مطالبی که در ادامه باید مورد بررسی قرار گیرد از گزارش تفصیلی‌تر این بخش صرف‌نظر می‌کنیم.

۵. مسائل و موضوعات سفر اول وجودشناسی

گفته شد که منطق سفر اول پیراستن و خالص‌سازی موضوع از همه اغیار است. با این ملاحظه اگر موضوع فلسفه موجود بما هو موجود است (ابن‌سینا، ۱۴۰۴: ۱۱-۱۷؛ طباطبایی، ۱۴۰۴: ۴ و ۵) مسئله سفر اول باید خالص‌سازی حقیقت وجود از اغیار باشد. از این منظر می‌توان به صورت بسیار جذاب و نوینی بخش‌های مهمی از تاریخ اندیشه فلسفی را در سفر اول جایابی نمود و مجال فهم آنها را فراهم‌تر کرد.

حیات مادی این عالم، آغشته به هزاران نقص و ضعفی است که با وجود آمیخته است و علاوه بر نهایت ضعف مرتبه وجودی این عالم، آغشته شدن حیات فردی و اجتماعی به اعتبارات بی‌شماری که حیات انسان را در برمی‌گیرد (طباطبایی، ۱۴۲۸: الف: ۵۰) دائماً درک انسان را از حقیقت خالص هستی دورتر می‌کند تا آنجا که چه در زمانه سقراط و چه در

دوره پست مدرن حجاب لایه‌های بی‌شمار وهم و اعتبارات فردی و اجتماعی، کار آدمی را به ورطه انکار اصل حقیقت و موهوم و اعتباری قلمداد کردن همه چیز می‌رساند. (سرل، ۱۳۹۵: ۲۰۵-۲۰۶) در این میان یکی از اهداف و رسالت‌های اصلی فیلسوفان تلاش برای درک و اثبات حقیقت و جداسازی این امور موهوم از واقعیت هستی است. (طباطبایی، ۱۴۰۴: ۴)

در این میان توانمندی دستگاه‌های فلسفی برای خالص‌سازی حقیقت وجود متفاوت است. (جوادی‌آملی، ۱۳۸۶، ج ۱: ۸۸-۸۹) در واقع مشابه دستگاه تصفیه آب که دارای فیلترهای مختلفی است که هر کدام توانمندی متفاوتی در خالص‌سازی آب دارند ابزارهای مفهومی هر دستگاه فلسفی نیز به مثابه فیلترهایی تلاش می‌کنند تا حقیقت هستی را از اغیار خالص کنند ولی توانمندی این فیلترهای فلسفی متفاوت است.

در واقع بسیاری از معقولات ثانیه فلسفی مانند دوگان حقیقت و اعتبار، وحدت و کثرت، ثبات و تغییر، وجوب و امکان و ... در تاریخ فلسفه نقش همین فیلتر را برای خالص‌سازی وجود برعهده داشته‌اند ولی توانمندی آنها در خالص‌سازی وجود یکسان نیست.

حال همان طور که در دستگاه تصفیه آب ابتدا فیلترهای ساده‌تر ناخالصی‌های درشت‌تر جدا می‌کنند و سپس نوبت به فیلترهای دقیق‌تر می‌رسد در یک نظام آموزشی صحیح فلسفی نیز باید چنین این فیلترهای مفهومی از ساده به دشوار طراحی شود و به مرور حقیقت هستی از اغیار خالص شود. به طور مثال ابتدا با تشریح فیلتر دوگان حقیقت و اعتبار تلاش نمود تا ذهن مخاطب را از امور مانوس اعتباری و قراردادی که در حیات اجتماعی با واقعیت در می‌آمیزد خالص نمود و برای او روشن نمود که برخلاف مردمی که صبح تا به شب حقیقت زندگی را در لابلای همین اعتبارات اجتماعی مانند ثروت و شهرت و ریاست می‌جویند (طباطبایی، ۱۴۲۸ الف: ۴۵-۵۱) حقیقت هستی را در افقی بلندتر از امور جعلی و اعتباری جستجو کنند.

در گام بعدی می‌توان از فیلتر ثبات و تغییر و یا حدوث و قدم بهره برد و همان طور که متکلمان در طول تاریخ نشان داده‌اند؛ توضیح داد آنچه متغیر است نمی‌تواند کنه و حقیقت هستی باشد چون اگر هستی، ذاتی آن بود نباید تغییر می‌کرد و با همین فیلتر ساده و ریشه‌دار در تاریخ اندیشه بشر، روشن می‌شود که عالم ماده که سراسر تغییر و حرکت است

نمی‌تواند حقیقت ناب و خالص هستی باشد و باید در ورای عالم ماده در جستجوی حقیقت و وجود خالص بود. (طباطبایی، ۱۳۸۷: ۲۵۷)

در گام بعدی می‌توان با بهره‌بردن از فیلتر معنایی وجوب و امکان که در فلسفه فارابی و ابن‌سینا به بلوغ خود رسید حقیقت هستی را از آنچه متکلمان با فیلتر حدوث و قدم خالص می‌کنند خالص‌تر نمود و نشان داد که حتی موجودات ثابت و برفرض ازلی عالم مجردات و عقول نیز به خاطر هویت امکانی نمی‌توانند خالص وجود باشند (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۵: ۱۶۶-۱۶۸) و در نهایت با طرح فیلتر وجود و ماهیت نشان داد که حقیقت وجود در خالص‌ترین وضعیت خویش از هر گونه حد و نقضی که منشاء انتزاع ماهیت و اتصاف آن به امکان ماهوی باشد منزّه است و فراتر از توحید عددی حائز توحید احدی است یعنی وجودی که نه تنها دومی ندارد بلکه فرض دومی هم برای آن محال است. (ملاصدرا، ۱۳۶۰: ۳۸؛ ۱۳۵۴: ۲۵؛ طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۶: ۸۶-۱۰۵)

مزیت‌های این طرح بحث بر اساس منطق سفر اول آنست که اولاً تمثیل فیلتر و خالص‌سازی تدریجی حقیقت وجود می‌تواند مجال جذاب‌تر و دقیق‌تری برای مخاطب در درک اهمیت هر یک از این معقولات ثانی مذکور و کارکرد آنها فراهم آورد؛ ثانیاً در این فرآیند مجال مقایسه و نقد مکاتب مختلف فلسفی و توانمندی متفاوت آنها در خالص‌سازی حقیقت وجود فراهم می‌شود و از این طریق ارزش حکمت‌صدرایی که با استفاده از دوگان وجود و ماهیت به نهایی‌ترین مراحل این فرآیند دست می‌یابد روشن‌تر می‌شود.

البته بر اساس این سیر محتوایی سیر متداول آموزش حکمت‌صدرایی که با طرح مسئله اصالت وجود آغاز می‌شود مورد نقد قرار می‌گیرد. همان‌طور که اشاره شد برای خالص‌سازی هر پدیده‌ای ابتدا از فیلترهای ساده‌تر برای جداسازی ناخالصی‌های درشت‌تر استفاده می‌کنند و به مرور به سمت فیلترهای دقیق‌تر و خالص‌سازی‌های نهایی حرکت می‌کنند. مثلاً در خالص‌سازی اورانیوم در هر یک از مراحل متعدد آن از تکنولوژی‌های متفاوتی بهره‌گیری می‌شود و طبعاً اگر سنگ معدن را همان ابتدا در اختیار پیشرفته‌ترین سانتریفیوژ قرار دهند امکان خالص‌سازی نیست.

حال با وجود اینکه دوگان وجود و ماهیت و مسئله اصالت وجود عمیق‌ترین فیلتر برای خالص‌سازی حقیقت وجود از زوائد است؛ اما به نظر می‌رسد طرح این مسئله را در همان ابتدای فلسفه به لحاظ آموزشی با مخاطرات و آسیب‌هایی مواجه است. در واقع مخاطبی که هنوز با فیلترهای ساده‌تر، درک به شدت مشوب و ناخالصش از هستی را خالص نکرده

است به یکباره با عمیق‌ترین فیلتر معنایی مواجه می‌شود و ثمره آن اینست که با وجود سادگی و آشکاری ادله اصالت وجود، درک عمق مدعای آن برای اکثر متعلمان فلسفه امکان‌پذیر نیست. نگارنده در مقاله‌ای دیگر به تفصیل به چالش‌هایی که طرح معمول اصالت وجود در ابتدای فلسفه صدرایی به دنبال دارد پرداخته (خانی، ۱۴۰۲ ج: ۲۹-۵۴) و نشان داده چگونه میان معنای بسیار عمیق اصالت وجود با فهم متعارف فاصله‌ای فاحش وجود دارد؛ فاصله‌ای که طرح زود هنگام و به ظاهر ساده آن نه تنها باعث پر شدن این شکاف نمی‌شود بلکه بدون اینکه عمق ادعای اصالت وجود به درستی فهم شود عملاً همگی خود را اصالت وجودی قلمداد می‌کنند ولی وجود اختلاف نظرها حتی در میان اساتید فلسفه (فیاضی، ۱۳۸۸: ۹-۴۸؛ عبودیت، ۱۳۸۵، ج ۱: ۱۲۲-۱۲۸) نشان از عدم شفافیت معنای دقیق این اصل بنیادین حکمت صدرایی دارد.

به همین خاطر طبق این الگو اولاً در یک فرآیند تدریجی ظرفیت‌های تاریخ فلسفه در خالص‌سازی حقیقت وجود را در معرض تامل مخاطب قرار می‌گیرد و ثانیاً حتی در پایان این مسیر پس از اثبات اینکه خالص وجود از هر گونه حدود ماهوی منزّه است به طرح اصل اصالت وجود نمی‌پردازیم و طرح آن را به دلایلی که بعداً عرضه خواهد شد به ابتدای سفر سوم موکول می‌کنیم.

بعلاوه برخلاف مسیر متداول آموزش فلسفه در آثاری مانند بدایه و نهایه‌الحکمه که الهیات بمعنی‌الاخص به بخش‌های پایانی موکول می‌شود (طباطبایی، ۱۴۰۴: ۲۶۷) در این سیر محتوایی عملاً خالص‌سازی حقیقت وجود در سفر اول منجر به طرح مباحث توحیدی می‌شود و لذا سایر ابحاث فلسفی در سفر دوم، سوم و چهارم متفرع بر وجود حق تعالی و لوازم ذات او مطرح می‌گردد؛ امری که نحوه تسری نگاه توحیدی در شناخت کل هستی را بسیار بهتر از سیرهای متداول برای مخاطب فراهم می‌کند.

۶. مسائل و موضوعات سفر دوم وجودشناسی

در سفر دوم سلوکی سالک با گذر از حجاب تعینات خلقی، در جهت‌حقی عالم غرق می‌شود و بر این اساس توضیح سفر دوم وابسته به درک دوگانه‌ای به نام «جهت‌حقی و جهت‌خلقی» است که برخلاف عرفان در میان دوگانه‌های مرسوم فلسفی مورد توجه قرار نگرفته (خانی، ۱۳۹۹: ۹-۱۲) و تلاش برای توضیح فلسفی و پیگیری لوازم آن در منظومه مباحث فلسفی می‌تواند منجر به تحولاتی عمیق گردد. در واقع همان‌طور که نقاط عطف و

تحول تاریخ فلسفه همواره حاصل توجه ویژه به دوگان‌های جدید هستی‌شناختی بوده؛ چنانچه فلسفه اسلامی با توجه ویژه فارابی به دوگان وجوب و امکان آغاز گردید؛ فلسفه اشراق با توجه به دوگان نور و ظلمت قوام یافت و فلسفه صدرایی با توجه ویژه به دوگان وجود و ماهیت به اوج خود رسید؛ (ایزوتسو، ۱۳۶۰: ص ۴۸ و ۵۵) می‌توان ادعا نمود توجه به دوگان «جهت‌حقی و خلقی» و لوازم فلسفی پرشمار آن می‌تواند منجر به تحول و ارتقائی چشمگیر در محتوای فلسفه شود. از این رو اصرار نگارنده به طرح این موضوع در سفر دوم فارغ از تلازم سفر دوم وجودشناسی با آن، به خاطر اهمیت و تأثیری است که درک صحیح این مبحث در حل و فصل بسیاری از موضوعات فلسفی در سفر سوم و چهارم خواهد داشت.

مسئله «جهت‌حقی عالم» دارای قرائت‌های قرآنی، روایی، عرفانی و فلسفی است و از آنجا که طرح این مسئله نو برای مخاطب فلسفی غریب است برای شروع ساده و انضمامی‌تر آن، از طرح مسئله «فناء» در عرفان‌عملی آغاز می‌کنیم و اینکه سالک در صورت ثبات قدم در مسیر بندگی، به مرور در دامنه فعل و سپس صفات و ذات به جای مشاهده خود و انانیت‌هایش، نور حق‌تعالی را شهود می‌کند و می‌یابد که حقیقتاً فعل، صفت و یا حتی ذات او تماماً از حق‌تعالی و ظهور اوست؛ مراتبی که از آنها با عنوان فناء‌فعلی، صفاتی و ذاتی یاد می‌شود. (قیصری، ۱۳۷۵، ۳۵۰ و ۵۰۸ تعلیقه امام‌خمينی‌ره؛ کاشانی، ۱۳۷۰، ۹۰؛ ابن‌عربی، ۱۹۹۴، ج ۲، ۵۵۹) بر این اساس فناء به معنای نابود شدن نیست بلکه به معنای نیافتن خود و عدم انتساب آثار به خود و در عوض یافتن ظهور نور حق‌تعالی در پهنه فعل، صفات یا ذات سالک است. از این منظر سالکی که به مقام فناء راه می‌یابد در واقع به سفر دوم سلوکی راه یافته و فارغ از مشاهده خود و جهت‌خلقی پدیده‌ها، همه چیز را غرق در ظهور و تجلی انوار حق می‌یابد.

پس از این خوانش عرفان‌عملی، تلاش می‌شود تا ریشه‌های این حالت عرفانی را در تعبیر قرآنی و دینی جستجو کنیم تا ضمن تعمیق فهم مخاطب، انس او با این معانی بیشتر شود. در این مرحله با تدقیق در روح معنای اصطلاحات قرآنی مانند وجه الله، مقام ولایت و شهادت، لقاء الله و بالخصوص دوگانه امر و خلق در قرآن کریم (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۷: ۱۰۱-۱۰۲؛ خانی، ۱۳۹۹: ۱-۲۰) تلازم این معانی با سفر دوم برای مخاطب روشن‌تر می‌شود.

پس از طی این مقدمات نوبت به ارائه تحلیل فلسفی از این موضوع می‌رسد. در این مرحله در بیانی نوین از اصل فلسفی وجود رابط و حقیقت عین‌الربطی مخلوقات که در حکمت‌صدرایی اثبات می‌شود برای توضیح جهت‌حقی‌عالم استفاده می‌شود. جناب ملاصدرا در تدقیق رابطه علت و معلول اثبات می‌کند که معلول ذات له الربط نیست بلکه عین‌الربط است و اساساً هیچ وجود و هویت مستقل و حتی معنای اسمی برای معلول بدون در نظر گرفتن علت امکان‌پذیر نیست. (ملاصدرا، ۱۹۸۱م، ج ۱: ۷۱؛ ۱۳۶۰: ۵۰؛ عبودیت، ۱۳۸۵، ج ۱: ۲۲۱) از سوی دیگر عارفان در توضیح جهت‌حقی تأکید می‌کنند که ظهورات الهی در این موطن جز حیثیت‌شأنیه و ظهور حق‌تعالی هیچ حیثیت دیگری ندارند (یزدان‌پناه، ۱۳۸۹: ۱۷۸-۱۹۶) و به بیان دقیق‌تر برخلاف موجودات در جهت‌خلقی‌عالم که دارای وجدان وجودی‌اند، فانی در حق‌تعالی هستند. این تعابیر دقیقاً مساوق معنایی است که در هویت عین‌الربطی مخلوقات در بیان صدرایی توضیح داده می‌شود.

توجه به معنای جهت‌حقی معنای نقطه مقابل آن یعنی جهت‌خلقی را نیز روشن‌تر می‌کند. در جهت‌خلقی ظهورات حق‌تعالی در مقام فناء نیستند و از خود وجدان وجودی دارند. به بیان دیگر در مخلوقات از عالم عقول تا عالم مثال و سپس عالم ماده آنچه لازمه حقیقی مخلوق و مجعول بودن آنها به کن‌الهی است همین وجدان و انتساب وجود به آنهاست. (جامی، بی‌تا: ۶۰) البته اینکه این وجدان وجودی چگونه حاصل می‌شود تا با آن جهت‌خلقی موجودات پدید آید موضوعی جدیدی است که در ابتدای سفر سوم باید به آن پرداخت.

بر این اساس برخلاف تقریر و فهم متعارف فلسفی که بعد از مقام ذات حق‌تعالی بلافاصله با عوالم خلقی روبرو می‌شویم از منظر سفر دوم، ظهورات حق‌تعالی پیش از آنکه وارد جهت‌خلقی شوند در موطنی که عرفاً از آن با اسامی متعددی مانند صقع‌ربوبی، تعیین اول و ثانی و ... یاد می‌کنند در مقام جهت‌حقی ظهور می‌یابند. (قونوی، ۱۳۸۱: ۱۳۰؛ فناری، ۱۳۷۴: ۱۹۰ و ۳۱۵)

پس از روشن شدن معنای دوگان بسیار مهم جهت‌حقی و جهت‌خلقی، نوبت به توضیح اجزاء و لوازم جهت‌حقی‌عالم از جمله توضیح وجود منبسط به عنوان اولین ظهور ذات حق‌تعالی و نظام اسماء الهی و تناکحات و تقدیرات علمی آن در قالب اعیان ثابت می‌رسد. البته شاید گمان شود که پرداختن به این موضوعات برای مخاطب تازه وارد دشوار و غیرممکن باشد. اما فواید و بصیرت‌های ضروری و کارآمدی که به لحاظ هستی‌شناختی در

فهم این حقایق وجود دارد و در سفرهای بعدی هستی‌شناسی به آنها نیاز داریم نگارنده را بر آن داشت تا در مقام تدریس با استفاده از حربه‌ها و روش‌های مختلف آموزشی مجال فهم و انتقال آن را به مخاطبان فراهم آورم. مهمترین روش برای درک عمیق اما ساده این مفاهیم استفاده از ظرفیت‌های معرفت‌النفس و تلاش برای نشان دادن رقائق این حقایق در وجود خود ماست. در این روش در کنار بیان فنی و استدلالی تلاش می‌شود رقیقه مراتب تعیین اول و ثانی و لوازم آن در وجود خودمان مورد توجه قرار گیرد (خانی، ۱۳۹۷: ۶۴) و از این طریق علاوه بر طرح مفاهیم و اصطلاحات انتزاعی، مخاطب درکی ملموس از این معانی پیدا کند.^۲

یکی از وجوه ضرورت طرح مسئله اسماء‌الهی توضیح شفاف نحوه ظهور کثرت در نظام آفرینش است. در حکمت‌صدرایی معمولاً پس از اثبات اصالت وجود، نحوه پیدایش کثرات بر اساس تشکیک طولی مراتب وجود توضیح داده می‌شود؛ (طباطبایی، ۱۴۰۴: ۱۷) اما تشکیک طولی وجه کاملی برای توضیح تمامی کثرات از جمله نحوه پیدایش ماهیات مختلف در یک مرتبه از هستی ارائه نمی‌دهد. در حالی که اگر در سفر دوم مسئله نظام اسماء‌الهی و تناکحات و تقدیرات آن به درستی تشریح شود (یزدان‌پناه، ۱۳۸۸: ۴۶۰-۴۶۹) نحوه پیدایش کثرات عرضی به درستی تبیین خواهد شد؛ چرا که بر این اساس در هر مرتبه از مراتب‌هستی تمامی اسماء‌الهی امکان ظهور دارند و از ترکیب و تقدیرات گوناگون این اسماء در هر مرتبه، بی‌شمار ماهیت امکان ظهور می‌یابند.

علاوه بر این در سفر دوم با اتکاء بر تحلیل فلسفی از جهت‌حقی فرصت مناسبی برای طرح مسئله علم‌الهی نیز فراهم می‌شود. چرا که می‌توان نشان داد مصحح علم‌پیشین غیرذاتی حق‌تعالی به تمامی مخلوقات همان هیت عین‌الربطی مخلوقات است زیرا علم حاصل حضور معلوم نزد عالم است و بعد از علم ذات به ذات، شدیدترین نوع حضور زمانی است که معلوم عین‌الربط به عالم باشد. (آشتیانی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۲۱۶)

۷. مسائل و موضوعات سفر سوم وجودشناسی

سفر سوم از اسفاراربعه موعده بازگشت به موطن کثرات خلقی است، اما نه بازگشتی قهقرایی، بلکه بازگشتی برای جمع میان جهت‌حقی و جهت‌خلقی. حال از منظر مسائل وجودشناسی نیز، پس از اینکه حقیقت خالص هستی در پایان سفر اول شناخته شد و در

سفر دوم لوازم ذات او مورد مذاقه قرار گرفت نوبت تحلیل هستی‌شناختی نحوه آفرینش و مراتب خلقت می‌رسد.

در این سیر مسئله «ایجاد» و نحوه پیدایش جهت‌خلقی در برابر جهت‌حقی به عنوان اولین مسئله سفر سوم جایگاه بسیار شفاف‌تر از سایر مسیرهای آموزش حکمت پیدا می‌کند و این توجه ویژه فراتر از یک تغییر قالبی منجر به ارتقاء محتوایی تحلیل مسئله جعل می‌شود. در واقع اینکه به لحاظ هستی‌شناختی چه اتفاقی رخ می‌دهد که ظهورات جهت‌حقی که در مقام فناء تنها دارای هویت عین‌الربطی هستند دارای وجدان وجودی می‌شوند و به آنها وجود انتساب می‌یابد پرسشی جدید است که پاسخی متفاوت مطالبه می‌کند. در پاسخ فلسفی مسئله ایجاد بر اساس هویت عین‌الربطی مخلوق توضیح داده می‌شود (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۹: ۵۴۸-۵۵۰) در حالی که در فرع پیشین روشن شد هویت عین‌الربطی مبین جهت‌حقی پدیده‌هاست و توضیح جهت‌خلقی نیازمند حد وسط دیگری است. در اینجا ذکر یک مثال انفسی برای درک نحوه پیدایش جهت‌خلقی بسیار راهگشا و ضروری است. ما معمولاً به صور ذهنی خود از بالا و با نوعی اشراف وجودی توجه می‌کنیم؛ اما اگر فارغ از این توجه بخواهیم به یکی از آنها توجه خاص کنیم و خود را نه از بالا، بلکه از دالان آن تعیین، نظاره کنیم این کار باعث ظهور آثار عینی آن تعیین در احوالات ما می‌شود. درست مانند بازیگری که با انگاشتن خود در متن یک نقش، گویا آن نقش را واقعی و آثارش را ظاهر و خارجی می‌کند. حال در فرآیند خلقت نیز وجه‌الله یا همان نفس‌رحمانی به تبع اراده حق تعالی و با یک امر واحد در متن تمامی تعیینات حاضر می‌شود و از این طریق آثار عینی آنها ظاهر می‌شود. (جیلی، ۱۴۱۸: ۱۵۰-۱۵۱؛ جامی، بی‌تا: ۶۰؛ حسن‌زاده، ۱۳۹۳: ۹۹-۱۱۰) این تقریر هرچند به زبان اصطلاحی در آثار عرفانی و شروح آن مورد اشاره است؛ (ابن‌ترکه، ۱۳۶۰: ۱۴۴-۱۴۵؛ یزدان‌پناه، ۱۳۸۸: ۵۲۲) اما بدون ذکر این مثال انفسی از شفافیت کافی برخوردار نیست. در این تقریر حد وسط اثبات و توضیح مسئله خلقت، حقیقت «توجه» نفس‌رحمانی به تعیینات علمی است. (حسن‌زاده، ۱۳۹۳: ۱۰۵)

این تقریر از نحوه آفرینش منجر به درک خاصی از مسئله اصالت وجود می‌شود و به همین خاطر در این سیر آموزشی مسئله اصالت وجود در ابتدای سفر سوم و بعد از تبیین معنای جهت‌خلقی مطرح می‌شود. در این تقریر وجود خارجی همه تعیینات در گرو توجه، سریان و حضور نفس‌رحمانی یا همان وجود منبسط در ضمن این تعیینات ماهوی است و لذا آنچه در حقیقتا و بالذات عالم خارج را پر نموده وجود منبسط است که بواسطه و به تبع

ارائه سبکی نوین در چیش مباحث حکمت اسلامی ... (ابراهیم خانی) ۱۹۳

آن تعینات علمی یا همان ماهیات وجود خارجی می‌یابند. نگارنده در مقاله‌ای دیگر با بررسی تفصیلی مقدمات به اثبات این قرائت از اصالت وجود و طرد سایر قرائت‌ها پرداخته و اثبات نموده تقریر متدوالی که از اصالت وجود مشهور است در عین درست بودن ادله، منجر به تصور کاملی از اصل اصالت وجود نمی‌شود. (خانی، ۱۴۰۲: ج ۱، ص ۲۹-۵۴) در واقع بدون اثبات و توجه به وجود منبسط، اثبات دقیق اصالت وجود امکان‌پذیر نیست و برخلاف وضعیت فعلی که با مغالطه پهلوان پنبه، قول اصالت ماهیت تقریباً واضح البطلان تلقی می‌شود؛ بیان شیخ اشراق در دفاع از اصالت ماهیت موضعی به ظاهر صحیح است (سهرودی، ۱۳۹۶ق، ج ۱، ص ۳۴۶) که تصور خلاف آن تنها با قبول وجود منبسط به نحو دقیق و بنیادین امکان‌پذیر است.

پس از طرح مسئله جعل و اصالت وجود نوبت به اثبات و تشریح مراتب سه‌گانه خلقت یعنی عالم عقول، عالم مثال و عالم ماده در قوس نزول آفرینش می‌رسد. در این چیش نوین امکان طرح مسائل و پاسخ‌های نوینی ناظر به عوالم سه‌گانه فراهم می‌شود. از جمله توجه به تاثیر تعامل اسماء جلالی و جمالی در فرآیند پیدایش عوالم خلقی می‌تواند به قرائتی از مراحل آفرینش منجر شود که ضمن هویت عرفانی و فلسفی با مضامینی که در روایت فراوان آفرینش مورد توجه است (مجلسی، ۱۴۰۴، ج ۱۵: ۲-۱۷۰) نزدیک‌تر شود و در آن نقش مقام ولایت در پیدایش مراحل خلقت روشن‌تر می‌گردد. در واقع اینکه چگونه عبودیت و وساطت انوار اهل بیت ع در مراتب پیشین خلقت به اقتضای اسماء جلالی حق تعالی، مقدمه‌ای ضروری برای امکان خلقت عوالم مادون است در این قرائت مجال تشریح فلسفی می‌یابد. (خانی، ۱۳۹۷: ۱۰۰)

یکی از نوآوری‌ها و نقاط عطف توضیح قوس نزول آفرینش در این چیش پرداختن به مسئله هبوط حضرت آدم ع و دلالت‌های فلسفی بسیار مهم منطوقی در آنست که در فلسفه متداول مورد توجه کافی قرار نمی‌گیرد. علامه طباطبایی در تفسیر المیزان با حرکت به سمت روح معنای اتفاقاتی که در فرآیند هبوط آدم ع می‌افتد در حقیقت تقریری فلسفی از برخی اسرار مهم فرآیند قوس نزول ارائه می‌کنند. (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱: ص ۱۱۵-۱۵۰ و ج ۱: ۱۸-۶۶ و ج ۱۴: ۲۱۸-۲۳۱) اینکه در بهشت برزخی قوس نزول، موجودات می‌توانند در معرض پندار استقلالی قرار گیرند و همین امر آنها را مستعد فریب از شیطان و خوردن از شجره ممنوعه می‌کند و اینکه حقیقت شجره ممنوعه توجهی استقلالی به عالم کثرات است و این توجه منجر به هبوط و تنزل انسان به حیات ارضی می‌شود (طباطبایی، ۱۳۹۰ق، ج ۱:

۱۴۴؛ خانی، ۱۳۹۵: ۴۲-۷۴) و مراحل تدریجی این هبوط به لحاظ فردی و اجتماعی (پارسانیا، ۱۳۸۹: ۱۷۴-۱۸۶) حقایقی بسیار مهم و تعیین‌کننده در فهم قوس‌نزول آفرینش است که در لابلای مباحث تفسیری و معرفتی علامه طباطبایی، امام‌خمینی و سایر اهل معرفت وجود دارد (امام‌خمینی، ۱۳۸۱، ج ۳: ۵۴۵) و عدم پرداختن به آن در سیر متداول مباحث فلسفی شناخت مراحل قوس‌نزول را قطعاً ناقص می‌کند. به طور مثال در این سیر محتوایی با تکیه تحلیل فلسفی ماجرای هبوط، مسئله هستی‌شناسی شرور که از مسائل مهم فلسفی است قرائتی بسیار عمیق و دقیق می‌یابد؛ در این قرائت ریشه شرور در پیدایش انانیت و پندار استقلال است که در مراتب مثالی قوس‌نزول ابتدا در شخص ابلیس و سپس به واسطه او در عالم ماده مجال ظهور می‌یابد (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۸: ۳۵-۵۹؛ ۱۴۲۸: ۱۹۹)

همچنین بر اساس تقریر فلسفی از ماجرای هبوط امکان ارائه تقریری بسیار عمیق‌تر و شفاف‌تر از حقیقت ماده فراهم می‌شود. در ماجرای هبوط بعد از نفخ روح، صرف بدن‌مندی آدم‌ع او را از عالم مجرد خارج نکرد؛ بلکه بعد از چشیدن از شجره‌منهیه با فراموشی مبداء‌هستی و پیدایش «تعلق» به کثرت و بدن بود که هبوط به عالم ماده رخ داد؛ (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۱: ۱۲۷-۱۳۰؛ ج ۱۴: ۲۱۹) حال با تدقیق در این ماجرا می‌توان نشان داد که آنچه منجر به پیدایش عالم ماده می‌شود نوعی «تعلق» و وابستگی موهوم حقایقی ذاتا مجرد به مرتبه مادون خود است. نگارنده در مقاله‌ای تفصیلا به این موضوع پرداخته و با مقایسه بیان موجود در فلسفه متداول با آنچه در تحلیل فلسفی از ماجرا هبوط در مورد حقیقت ماده می‌توان ارائه نمود نشان داده که چه‌میزان توجه به ماجرای هبوط در فهم عمیق‌تر و شفاف‌تر از حقیقت ماده راهگشاست و می‌تواند برخی از تعبیر مغلق و بعضا مبهم فلسفه متداول در مورد ماده و احکام آن را اصلاح نماید. (خانی، ۱۴۰۴: ۱۴۰۴) بعلاوه جایابی مسئله هبوط و تقریر فلسفی از آن، مجال گفتگوی انتقادی با فلسفه‌های مدرن از جمله فلسفه کانت را فراهم‌تر می‌آورد. (خانی، ۱۴۰۴: ۱۴۰۴) در این چینه با تحلیل حقیقت ماده به عنوان ضعیف‌ترین مرتبه‌هستی در انتهای قوس‌نزول سفر سوم وجودشناسی به پایان می‌رسد و بررسی تفصیلی احکام وجودی قوس‌صعود آفرینش در سفر چهارم صورت می‌پذیرد.

۸. مسائل و موضوعات سفر چهارم وجودشناسی

طبق منطق اسفاراربعه پس از آنکه معرفت سالک در سه سفر قبلی کامل گردید نوبت به هدایت و دستگیری از دیگران فرا می‌رسد. به همین وزن سفر چهارم از اسفاراربعه وجودشناسی نیز باید به حکمت‌عملی و پیگیری دلالت‌های هنجاری حکمت‌نظری در حوزه عمل فردی و اجتماعی انسان اختصاص یابد؛ اما ما در این چیش جدید، بررسی کل قوس صعود آفرینش را به این سفر اختصاص داده‌ایم. هرچند شناخت قوس صعود آفرینش همچنان جزئی از حکمت‌نظری است اما از آنجا که دلالت‌های مستقیمی در حوزه حکمت عملی دارد به نظر می‌رسد این نوع تقسیم‌بندی به لحاظ آموزشی جذاب‌تر و کارآمدتر باشد. چنانچه ملاصدرا نیز در سفر چهارم مباحث نفس‌شناسی را که جزئی از حکمت‌نظری است مطرح می‌نماید.

سفر چهارم با اتکاء بر تقریر نوینی که از ماده ارائه شد با موضوع حرکت‌شناسی آغاز می‌شود و اینکه چگونه در یک حرکت تدریجی و اشتدادی، جوهره عالم ماده از سطح جمادات به حیات نباتی سپس حیوانی و انسانی راه می‌یابد. در این تحلیل ضمن بررسی نحوه حدوث نفوس نباتی، حیوانی و انسانی و بررسی قوا و مراتب ادراکی آنها، مشابهت و تمایز این حرکت وجودی با تکامل داروینیستی و همچنین تکامل تضادمحور هگلی مورد بررسی تطبیقی قرار می‌گیرد. در این میان یکی از وجوه نوآورانه، تحلیل رابطه حرکت جوهری با ماده است. در تقریر مشائی، حرکت بر اساس هویت مادی این عالم توضیح داده می‌شود؛ در حالی که در تقریر مشهور صدرایی ماده و حیثیت بالقوه موجودات مادی متفرع بر حرکت و مقایسه مقاطع آن توضیح داده می‌شود. (عبودیت، ۱۳۹۳: ۳۲۳) حال با توجه به تقریری که از حقیقت ماده بر اساس ماجرای هبوط ارائه شد می‌توان نشان داد که در این مسئله حق با حکمت مشاء است و این حقیقت ماده و نحوه تعلق صورت به آنست که باعث پیدایش حرکت در این عالم می‌شود. توضیح تفصیلی این موضوع در مقاله‌ای ارائه شده است (خانی، ۱۴۰۴ ب)

بعلاوه بر اساس دوگان جهت‌حقی و خلقی و تحلیل فلسفی از مقام فناء عرفانی، امکان تحلیل نوینی از نحوه رابطه روح با بدن عنصری و بدن برزخی که از موضوعات مهم علم‌النفس است فراهم می‌شود (خانی، ۱۳۹۴: ۸۶-۹۰) تحلیلی که علاوه بر مزیتش در توضیح رابطه نفس و بدن، در هستی‌شناسی اجتماعی نیز می‌توان از آن بهره‌برداری نمود. (همان: ۹۲-۹۳)

اما آنچه مهمترین وجه تمایز سفر چهارم از سیر معمول مباحث فلسفی است جایگاه هستی‌شناسی حیات‌های اجتماعی در فرآیند بررسی قوس صعود آفرینش است. در بررسی هستی‌شناسانه قوس صعود آفرینش معمولاً پس از تبیین حرکت جوهری از مراتب جمادی و نباتی تا حیات انسانی نوبت به طرح مباحث معاد می‌رسد. (ملاصدرا، ۱۳۶۰: ۲۶۱) البته در این میان ممکن است مختصراً به مسئله حیات اجتماعی و لزوم شریعت و هدایت انبیاء برای هدایت انسان‌ها نیز پرداخته شود (همان: ۳۳۷-۳۸۱) اما به جز در نظام فلسفی فارابی عملاً حیات اجتماعی به عنوان بخشی مهم و اساسی در این حرکت وجودی قوس صعود مورد بررسی فلسفی قرار نگرفته است.

فارغ از انواع موانع تاریخی و تمدنی برای پرداختن فیلسوفان به این موضوع، یک چالش نظری عمیق، اعتباری قلمداد کردن تمام هویت حیات اجتماعی است که تبعاً جای بررسی احکام و لوازم آن را محدود به حکمت عملی می‌کند؛ اما یکی از تحولات مهمی که در دوره معاصر به مرور در حکمت اسلامی رخ داد توجه به هویت فرااعتباری حیات‌های اجتماعی است. تبعاً در اینجا مجال بررسی تفصیلی این موضوع وجود ندارد، اما اجمالاً با تدقیقاتی که علامه طباطبایی در تفسیر المیزان در مورد وجود حقیقی حیات‌های اجتماعی از منظر قرآن کریم انجام دادند (طباطبایی، ۱۳۹۰، ج ۴: ۹۶) و سپس تلاش‌های شهید مطهری و استاد پارسانیا برای تقریر فلسفی‌تر آن (مطهری، ۱۳۸۴، ج ۲: ۳۳۵-۳۴۳؛ پارسانیا، ۱۳۹۱: ۱۱۹ و ۱۲۰)، به مرور نسبت به مسئله اصالت جامعه و نقش بی‌بدیل آن در حرکت جوهری انسان به سمت غایات هستی خودآگاهی‌هایی پدید آمده است. در واقع با تکیه بر حد وسط‌هایی مانند علم، محبت، عمل، فناء، اطاعت و ... و تحلیل حکمی آنها می‌توان اثبات نمود که حیات‌های اجتماعی فراتر از یک تجمع صرفاً اعتباری، دالانی برای اتحاد ارواح انسان‌ها در مسیر قوس صعود آفرینش است (خانی، ۱۴۰۱: ۸۱-۹۹) و بر این اساس هستی‌شناسی نحوه این اتحاد وجودی در انواع حیات‌های اجتماعی، علل و گونه‌های مختلف آن، نحوه حدوث، فرآیند تکامل و سرانجام آنها، پیش از آنکه موضوعی مربوط به حکمت عملی باشد از حیث تاثیر فوق‌العاده آن در فهم فرآیند حرکت اشتدادی انسان در قوس صعود موضوعی اصالتاً فلسفی است. نگارنده در مقاله‌ای به تفصیل به وجوه ضرورت پرداختن به این موضوع و جایابی آن در نظام مسائل فلسفی پرداخته است (خانی، ۱۴۰۲ الف: ۲-۱۶) و شاید بتوان ادعا کرد مهمترین نقطه عطف و تحول فلسفه اسلامی در

ارائه سبکی نوین در چش‌مباحث حکمت اسلامی ... (ابراهیم خانی) ۱۹۷

دوره معاصر خودآگاهی تدریجی نسبت به این موضوع است که البته هنوز به شکوفایی کامل نرسیده و متاسفانه سیرهای متداول آموزش فلسفه هنوز با این بحث مهم بیگانه‌اند.

بعلاوه تقریری که در سفر سوم از نحوه پیدایش جهت‌خلقى بیان شد می‌تواند منجر به ارائه تفسیری جدید و عمیق از معنای «اعتبار و جوب» در نظریه اعتباریات علامه طباطبایی فراهم آورد و ضمن تعمیق این نظریه نسبت آن را با سایر مبانی حکمت و عرفان اسلامی و نظریه اصالت‌جامعه روشن‌تر نماید. (خانی، ۱۴۰۴)

با اثبات اصالت‌جامعه و روح‌جمعی برای حیات‌های اجتماعی می‌توان روح معنای بسیاری از قواعد علم‌النفس فلسفی را به حوزه هستی‌شناسی اجتماعی تسری داد و عملاً با اتکاء بر علم‌النفس صدرایی، فلسفه‌الاجتماع‌صدرایی را به حسب نیازهای زمانه بازسازی نمود و از این طریق به انبوهی از تحلیل‌های فلسفی از حیات اجتماعی دست یافت. (خانی، ۱۴۰۲: ۳۵-۵۴؛ ۱۴۰۲: ۶-۲۶) امری که به شدت برای مواجهه با علوم انسانی و اجتماعی مدرن و تولید علم اجتماعی اسلامی به آن محتاجیم.^۳

بعلاوه یکی از چالش‌های بسیار مهم آموزش حکمت، جدا افتادن حکمت‌عملی از حکمت‌نظری است. به گونه‌ای که برای اکثر فلسفه‌خواننده‌ها پیامدهای وسیع حکمت‌نظری در بازتولید حکمت‌عملی امری ناآشنا، اجمالی و مبهم است. حال یکی از ثمرات جایابی هستی‌شناسی حیات‌های اجتماعی در قوس صعود آفرینش و تسری دادن ظرفیت‌های علم‌النفس صدرایی به آن، اتصال حداکثری حکمت‌عملی به حکمت‌نظری و استحصال سریع‌تر و عمیق‌تر دلالت‌های عملی و هنجاری حکمت‌نظری در حوزه عمل فردی و اجتماعی است. پیرو چنین فهمی از حیات اجتماعی، سلوک اجتماعی و تطورات روح‌جمعی حیات اجتماعی نیز معنایی دقیق و غیرتمثیلی می‌یابد و می‌توان بسیاری از قواعد سلوک فردی را در مورد سلوک حیات‌جمعی جامعه نیز پیگیری نمود. (خانی، بی‌تا: ۸۶۲-۸۷۷) عملاً پیدایش ادبیات‌نظری عرفان اجتماعی می‌شود. (خانی، ۱۴۰۲: ۱۷۲-۱۹۳)

طبعاً در پایان سفر چهارم موعد طرح مباحث معاد فرا می‌رسد و فارغ از طرح مباحث معمول فلسفی، وجه نوآورانه این سیر، تاثیر مسئله اصالت‌جامعه و اثبات روح‌جمعی در توضیح فلسفی ابعاد جمعی حشر امت‌ها و اقوام در قیامت است و در واقع به جای خوانش فردگرایانه از مراحل و منازل برزخ و قیامت، مجال توجه به حیثیت و احکام جمعی آن فراهم‌تر می‌شود.

۹. نتیجه‌گیری

نتیجه این مقاله ارائه نظامی نوین برای طرح و آموزش مباحث حکمت‌اسلامی بود. در این بازچینش مباحث حکمی طبق منطق اسفاراربعه، مسیر طرح مسائل فلسفی برای مخاطب کاملاً شفاف می‌گردد و اساساً طرح سفر گونه آن جذابیت و کارآمدی طرح مسائل فلسفی را ارتقاء می‌بخشد.

بعلاوه در این بازطراحی تنها با یک تغییر صوری و ظاهری مواجه نبودیم بلکه در مواضع فراوانی به اقتضای منطق اسفاراربعه نوآوری‌های مهمی در طرح مسائل فلسفی پدید آمد. توجه ویژه به دوگان «جهت حقی و جهت خلقی» و پیگیری لوازم متعدد آن در طرح مسائل فلسفی از جمله مسئله اصالت وجود، بهره‌بردن از ظرفیت‌های ماجرای هبوط در تحلیل قوس نزول، مسئله شرور و حقیقت ماده و همچنین توجه به هستی‌شناسی اجتماعی و پیگیری لوازم متعدد آن در بررسی قوس صعود آفرینش و پیوند شفاف‌تر مباحث حکمت نظری و عملی از جمله این تغییرات محتوایی بود. امیدواریم این طرح‌نو بتواند ابواب جدیدی را در تحقیقات و آموزش حکمت اسلامی در برابر حکمت پژوهان بگشاید.

پی‌نوشت‌ها

۱. سیر محتوایی ارائه شده در این مقاله تفصیلاً در یک دوره آموزشی ۱۵۰ جلسه‌ای با عنوان دوره مجمع‌البیان و سپس دوره مختصرتر ۲۰ جلسه‌ای با عنوان «حکمت و عرفان» برای مخاطبان علوم اجتماعی تدریس و مزیت‌هایش در مقام تدریس آزموده شده‌است. دوره مجمع‌البیان در سایت www.vdars.com در دسترس همگان است.
۲. در دوره آموزشی مجمع‌البیان از جلسه ۱۴ تا ۲۲ ضمن سفر دوم وجودشناسی، این مفاهیم با انواع خوانش‌های فلسفی، عرفانی، قرآنی و روایی به مخاطب ارائه شد و عملاً امکان موفق انتقال این مفاهیم به مخاطب مورد ارزیابی تجربی قرار گرفت و با دردسترس بودن صوت این جلسات در سایت www.vdars.com امکان قضاوت اهل فن نسبت به این ادعا مهیاست.
۳. نگارنده در دوره آموزشی مجمع‌البیان در سفر چهارم وجودشناسی بیش از ۷۰ جلسه به هستی‌شناسی اجتماعی و مبانی و لوازم متعدد آن در فلسفه علوم اجتماعی پرداخته و تلاش کرده ضمن مرور پیشینه این موضوع افق‌های جدیدی در این زمینه بگشاید؛ از جمله بازخوانی تفصیلی دوگانه‌های اصلی فلسفه علوم اجتماعی بر اساس مبانی حکمت‌صدرایی در این دوره مورد توجه تفصیلی قرار گرفته است.

کتابنامه

- ابن ترکه، صائن الدین. (۱۳۶۰). *تمهید القواعد*، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و آموزش عالی.
- ابن سینا. (۱۴۰۴ق). *الهیات شفا*، قم، انتشارات آیه الله مرعشی.
- ابن عربی، محی الدین. (۱۹۹۴). *الفتوحات المکیه*، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- امام خمینی. (۱۳۸۱). *تقریرات فلسفه*. جلد سوم. تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- اکبری، رضا (۱۳۸۴) نقد و بررسی نظام آموزش فلسفه در دانشگاه های کشور، مجله نقد و نظر، شماره ۳۷، ص ۳۲۱-۳۲۷.
- ایزوتسو، توشی هیکو. (۱۳۶۰). *بنیاد حکمت سبزواری*، تهران: انتشارات موسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل.
- آشتیانی، مهدی. (۱۳۹۰). *تعلیق بر شرح منظومه حکمت سبزواری*، قم: کنگره علامه آشتیانی.
- پارسانیا، حمید. (۱۳۸۹). *هستی و هبوط*، قم، دفتر نشر معارف.
- پارسانیا، حمید. (۱۳۹۱). *جهان های اجتماعی*، قم: انتشارات کتاب فردا.
- پارسانیا، حمید. (۱۳۹۵). *اخلاق و عرفان*، قم، کتاب فردا.
- جامی، عبدالرحمن. (بی تا). *سه رساله در عرفان*، تهران، کتابخانه منوچهری.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶). *رحیق مختوم*، قم: مرکز نشر اسراء.
- الجیلی، عبدالکریم. (۱۴۱۸). *الإنسان الكامل فی معرفة الأوائیل والأواخر*، بیروت: دارالکتب.
- حسن زاده، داوود. (۱۳۹۱). *پایان نامه کارشناسی ارشد «تحلیل اسفار اربعه و مبانی آن در عرفان اسلامی»*، قم: موسسه امام خمینی.
- حسن زاده، رحیم. (۱۳۹۳). *پایان نامه: تحلیل علم خداوند به ذات خود، بررسی مقایسه ای دیدگاه ملاصدرا و جیلی*، تهران، دانشگاه امام صادق ع.
- حسن زاده آملی، حسن. (۱۳۷۸). *ممدالهمم در شرح فصوص الحکم*. تهران: وزارت ارشاد اسلامی.
- خانی، ابراهیم (۱۳۹۵). *جامعه شناسی متعالیه: هستی شناسی حیات های اجتماعی بر اساس مبانی فلسفه و عرفان اسلامی*، تهران: دانشگاه امام صادق ع.
- خانی، ابراهیم، صادقی، مجید، امامی جمعه، مهدی (۱۳۹۷ الف) *بررسی منطق اسفار اربعه ملاصدرا و استفاده از آن به عنوان الگویی فراگیر و نوین در تبیین مراحل اندیشه عقلانی*، فصلنامه خردنامه صدرا، بهار ۱۳۹۷، ش ۹۱.
- خانی، ابراهیم (۱۳۹۷ ب) *رساله دکتری: بازخوانی مبانی و ساختار مسئله وجودشناسی در حکمت متعالیه بر اساس منطق اسفار اربعه عرفانی طبق خوانش قیصری*، اصفهان، دانشگاه اصفهان.

خانی، ابراهیم (۱۴۰۰) همسفر حسین: تحلیلی نو از مناسک عاشورایی بر اساس الگوی اسفار اربعه، تهران: نشر معارف.

خانی، ابراهیم (۱۴۰۱) ارائه برهانی نوین بر اصالت جامعه متکی بر قاعده فناء عرفانی در بیان علامه طباطبایی، فصلنامه نظریه‌های اجتماعی متفکرین مسلمین دانشگاه تهران، بهار ۱۴۰۱، ش ۲۴.

خانی، ابراهیم (۱۴۰۲ الف) هستی‌شناسی حیات‌های اجتماعی، حلقه‌ای مفقوده در نظام مباحث حکمت اسلامی، فصلنامه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان دانشگاه تهران، پاییز ۱۴۰۲، ش ۳۰.

خانی، ابراهیم (۱۴۰۲ ب) از علم‌النفس صدرایی تا فلسفه‌الاجتماع صدرایی، بررسی وجوه ضرورت و مزیت استفاده از الگوی انسان‌شناسی حکمی برای تمهید علم اجتماعی اسلامی، فصلنامه تحقیقات بنیادین علوم انسانی، تابستان ۱۴۰۲، ش ۳۱.

خانی، ابراهیم (۱۴۰۲ ج) تقریری انتقادی از مسئله اصالت وجود و جایابی نوین آن در منظومه قواعد حکمی، فصلنامه آموزه‌های فلسفه دانشگاه رضوی، پاییز ۱۴۰۲، ش ۳۳.

خانی، ابراهیم (۱۴۰۲ د) بازخوانی مبانی و پیامدهای «عرفان اجتماعی» بر اساس منطق اسفار اربعه عرفانی، فصلنامه اسلام و علوم اجتماعی، بهار و تابستان ۱۴۰۲، ش ۲۹.

خانی، ابراهیم (۱۴۰۲ ال) از معناشناسی تا هستی‌شناسی تمدن بر مبنای الگوی انسان‌شناسی حکمت اسلامی، نشریه مطالعات میان رشته‌ای تمدنی انقلاب اسلامی، تابستان ۱۴۰۲، ش ۶.

خانی، ابراهیم (۱۴۰۴ الف) تبیینی نوین از انواع کنش عقلی بر اساس الگوی «اسفار اربعه» و استفاده از این الگو در فلسفه علوم اجتماعی، فصلنامه نظریه‌های اجتماعی متفکران مسلمان دانشگاه تهران، بهار ۱۴۰۴، ش ۳۶.

خانی، ابراهیم (۱۴۰۴ ب) تقریری نوین و انتقادی از حقیقت «ماده» در مباحث فلسفی بر اساس تفسیر انفسی ماجرای هبوط حضرت آدم از منظر علامه طباطبایی، دوفصلنامه انسان‌پژوهی دینی.

خانی، ابراهیم (۱۴۰۴ ج) تاویل انتقادی دوگان سوژه و ایژه در فلسفه کانت بر اساس دوگان جهان انفسی و آفاقی در ماجرای هبوط از منظر حکمی-تفسیری علامه طباطبایی، دوفصلنامه فلسفه تطبیقی، دوره ۲، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۴.

خانی، ابراهیم (۱۴۰۴ د) خوانشی نوین از چیستی و چرایی «اعتبار و جوب» در نظریه اعتباریات بر اساس مبانی فلسفه و عرفان اسلامی، فصلنامه حکمت اسلامی.

خانی، ابراهیم (بی تا). مقاله: تحلیل هستی‌شناسانه اربعین انقلاب اسلامی و ورود به گام دوم بر اساس حکمت صدرایی، در کتاب نظام انقلابی: مجموعه مقالات همایش گام دوم انقلاب اسلامی. ج ۱.

خانی، ابراهیم، خانی، محمدرضا (۱۳۹۹). مقایسه تقسیم عوالم هستی از منظر علامه طباطبایی و عرفان اسلامی، فصلنامه آینه معرفت، بهار ۱۳۹۹، شماره ۶۲، ص ۱-۲۰.

ارائه سبکی نوین در چیش مباحث حکمت اسلامی ... (ابراهیم خانی) ۲۰۱

خانی، ابراهیم، رحیقی، حسنعلی. (۱۳۹۴). تبیین ساختار وجودی تمدن مهدوی بر اساس الگوی رابطه نفس و بدن از منظر فلسفه و عرفان اسلامی، فصلنامه مشرق موعود، تابستان، شماره ۳۴، ص ۸۳-۱۰۰.

خمینی، روح الله. (۱۳۷۶). مصباح الهدایة إلى الخلافة و الولاية، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی. دانایی فرد، حسن. (۱۳۹۵). «روش شناسی مطالعات دلالت پژوهی در علوم اجتماعی و انسانی: بنیان‌ها، تعاریف، اهمیت، رویکردها و مراحل اجرا»، فصلنامه علمی پژوهشی حوزه و دانشگاه، شماره ۸۶، ص ۳۹-۷۱.

رفیعی قزوینی، سید ابوالحسن. (۱۳۸۶). مجموعه رسائل و مقالات فلسفی، تهران: موسسه حکمت و فلسفه ایران

سرل، جانر. (۱۳۹۵). ساخت واقعیت اجتماعی، ترجمه میثم محمدامینی، تهران، نشر نو.

سهروردی. شیخ شهاب الدین. (۱۳۹۶ق). مجموعه مصنفات. تهران: نشر انجمن حکمت و فلسفه ایران. شیخ رضایی، حسین. (۱۳۸۸) تفکر اینجا و آنجا: مقایسه تحلیلی نظام آموزش فلسفه بین ایران و غرب، مجله خردنامه همشهری، شماره ۳۳، ص ۸۲-۸۴

صلیبا، جمیل. (۱۳۶۶). فرهنگ فلسفی، تهران، انتشارات حکمت.

طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۹۰ق). المیزان. قم: جامعه مدرسین.

طباطبایی، سید محمد حسین (۱۳۸۷). اصول فلسفه رئالیسم، قم: بوستان کتاب.

طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۰۴). نهایه الحکمه. قم: موسسه النشر الاسلامی التابعه لجماعه المدرسین بقم.

طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۲۸ الف). الانسان فی الدنيا، در ربیعی، صباح و اسدی، علی «الانسان و العقیده». قم: باقیات، ۴۳-۵۸.

طباطبایی، سید محمد حسین (۱۴۲۸ ب). رساله الوسائط، در ربیعی، صباح «مجموعه رسائل العلامة الطباطبائی». قم: باقیات.

عبودیت، عبدالرسول (۱۳۹۳). حکمت صدرایی به روایت علامه طباطبایی. قم: موسسه آموزشی امام خمینی ره.

عبودیت، عبدالرسول (۱۳۸۵). درآمدي به نظام حکمت صدرایی، تهران، سمت.

فنازی، محمد حمزه. (۱۳۷۴). مصباح الانس، تهران: انتشارات مولی.

فیاضی، غلامرضا. (۱۳۸۸). هستی و چیستی در مکتب صدرایی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

قمشهای، آقا محمد رضا. (۱۳۷۸). مجموعه آثار حکیم صهبا، اصفهان، کانون پژوهش.

قونوی، صدر الدین. (۱۳۸۱). إعجاز البیان فی تفسیر أم القرآن، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.

قیصری، داوود (۱۳۷۷) رسائل قیصری، تهران، انتشارات انجمن حکمت و فلسفه ایران.

۲۰۲ حکمت معاصر، سال ۱۶، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۴۰۴

- قیصری، داوود. (۱۴۲۵ ق). شرح القیصری علی تائیه ابن الفارض، بیروت، دارالکتب العلمیه.
کاشانی، عبدالرزاق (۱۳۷۰). شرح فصوص الحکم، قم، انتشارات بیدار.
مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۴ ق). بحار الأنوار، بیروت، مؤسسه الوفاء.
مصباح یزدی، محمد تقی. (۱۳۸۰). شرح کتاب اسفار اربعه، قم، مؤسسه امام خمینی ره.
مطهری، مرتضی. (۱۳۸۴). مجموعه آثار استاد شهید مطهری، تهران: صدرا.
ملاصدرا. (۱۹۸۱). الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الأربعة، بیروت، دار احیاء التراث.
ملاصدرا. (۱۳۵۴). المبدأ و المعاد، تهران، انجمن حکمت و فلسفه ایران.
ملاصدرا. (۱۳۶۰). الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه، مشهد، مرکز نشر دانشگاهی.
ملاصدرا. (بی تا). الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه، قم، مکتبه المصطفوی.
منصوری، عباسعلی (۱۳۹۹): آسیب شناسی کتاب بدهیه الحکمه به مثابه متن آموزش فلسفه، مجله پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی، ش ۴۶، ص ۵۰-۷۴.
یزدان پناه، سیدیدالله. (۱۳۸۸). مبانی و اصول عرفان نظری، قم: مؤسسه امام خمینی ره.